

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«Харківський політехнічний інститут»

О.Г. Романовський, В.Є. Михайличенко, Л.М. Грень

ФІЛОСОФІЯ ПСИХОЛОГІЇ

Навчальний посібник
для студентів напряму підготовки «Психологія»

Харків
НТУ «ХПІ»
2016

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«Харківський політехнічний інститут»

О.Г. Романовський, В.Є. Михайличенко, Л.М. Грень

ФІЛОСОФІЯ ПСИХОЛОГІЇ

Навчальний посібник
для студентів напряму підготовки «Психологія»

Затверджено
редакційно-видавничою
радою університету,
протокол № 1 від 03.02.2016 р.

Харків
НТУ «ХПІ»
2016

УДК 159.9:1: (075)

ББК 88be7

Р 69

Р е ц е н з е н т и :

В. О. Лозовой, д-р філос. наук, професор, завідувач кафедри культурології, Національний університет «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого», м. Харків;

В.А. Стрельніков, д-р пед. наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та суспільних наук, Вищий навчальний заклад Укооспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі», м. Полтава.

Романовський О.Г.

Р 69 Філософія психології : навч. посіб. для студентів напряму підготовки «Психологія» / О.Г. Романовський, В.Є. Михайличенко, Л.М. Грень. – Харків : НТУ «ХП», 2016. – 140 с.

ISBN

Розглянуто філософію психології як нову методологію, що базується на результатах роботи психічного апарату людини та утворює універсальну базу для цілісного, системного її пізнання. Визначено основні етапи розвитку філософії психології. Показано роль свідомості, світорозуміння і діяльності людини як основи її життєвої активності. Простежено особистість як предмет психологічного дослідження і роль самосвідомості у її розвитку.

Призначено для студентів, магістрів, аспірантів і викладачів психології.

Іл. 3. Бібліогр.: 91 назва.

УДК 159.9:1: (075)

ББК 88be7

ISBN

© Романовський О.Г.,
Михайличенко В.Є.,
Грень Л.М., 2016

Вступ

Написання навчального посібника з курсу «Філософія психології (психософія)», які необхідно читати студентам-психологам відповідно до програми Міністерства освіти і науки України, викликало багато труднощів у його авторів. Це пов'язано з недостатнім обсягом наукової інформації з цієї проблеми, доступної для розуміння студентів-психологів, і будь-яких методичних матеріалів. Задовольнити інтерес до цієї проблеми через отримання інформації в Інтернеті не уявлялось можливим, бо і тут ми зіткнулись з великою кількістю прагнучих отримати відповідь на питання: «Де знайти інформацію?», і кваліфікованої відповіді на це питання ми не отримали.

Вивчення проблеми привело нас до знайомства з працями класиків у галузі психології, зокрема до вивчення наукової спадщини О.М. Леонтьєва з проблеми «Філософія психології» (за редакцією О.М. Леонтьєва, Д.О. Леонтьєва. Видавництво Московського університету. – 1994. – 228 с.). У збірник наукового архіву О.М. Леонтьєва, який багато років був визнаним у всьому світі лідером вітчизняної психології, включено тексти, присвячені вузловим методологічним і теоретичним проблемам психології, що раніше не публікувались. У них розглядаються проблеми свідомості, діяльності, філогенезу психіки, співвідношення психологічного й фізіологічного, проблема смислу.

Багато ідей, що розвиваються у книзі, зберегли свою новизну і наукову цінність до наших днів. І хоч цей матеріал призначений для психологів, філософів, істориків науки, але він не узагальнений і не систематизований у такому вигляді, щоб можна було викласти цю інформацію студентам-психологам. Тим більше це стосується творчої спадщини вченого, яке він за життя не встиг опублікувати. Тому ми керувались у

подальшому інтерпретацією його теоретичної концепції, що була викладена у роботах О.М. Леонтьєва.

Великий інтерес для вивчення проблеми являє собою «Філософія психології: нова методологія», написана А.В. Курпатовим у співавторстві з А.Н. Альохіним. Перша її частина присвячена методології відкритих систем, друга – особистості, процесам її формування і розвитку, третя – феномену індивідуальних відносин. Принципи нової методології дозволяють, на думку автора, конструювати знання як таке. Методологічна ж проблема полягає в тому, щоб його структурувати, розкласти по полицях й оживити. Знання повинно працювати, воно має бути корисним і слугувати людині. Саме тому психософія наважується на об'єднання психологічного знання і філософського мислення, але на зовсім іншому рівні, де методологія передуює знанню, а знання – практиці, що й спробували здійснити автори.

Слід також відзначити, що психософія, як відмічають А.В. Курпатов й А.Н. Альохін, виходить з двох основних положень, з якими, на нашу думку, важко не погодитися. По-перше, розвиток філософії є, за суттю справи, розвитком ідей про людину. По-друге, очевидно, що психіка людини, узята в її цілісності, у самому широкому розумінні є сама людина, адже це все те, що існує для людини. Тому людина повинна стати і вже стала об'єктом багатобічного психологічного дослідження.

Цим принципом ми керувались при написанні навчального посібника. У зв'язку з цим ми намагались узагальнити й систематизувати інформацію, отриману з праць авторів, які вивчають цю проблему, і зробити її доступною для розуміння студентами-психологами. Сподіваємось, що зміст навчального посібника буде цікавим і корисним як для студентів, так і для фахівців.

ТЕМА 1. ФІЛОСОФІЯ ПСИХОЛОГІЇ (ПСИХОСОФІЯ)

1. *Що таке психософія?*
2. *Основні етапи розвитку філософії психології.*

1.1. Що таке психософія?

Психософія – це нова методологія, яка базується не на результатах роботи психічного апарату людини, тобто не на будь-яких положеннях, забезпечених психологічним досвідом, але саме на феномені цієї роботи. В її основі знаходиться сутність самого психологічного досвіду. При цьому мова йде не про переживання людини, а про те, що увесь світ, з'явлений їй, і є тим психологічним досвідом. Психософія розглядає психологічний досвід людини цілісно, тобто у його опосередкованому, живому взаємозв'язку зі світом. Вона не є якимось окремим знанням, що висвітлює якусь окремо взятую частину світу, але утворює універсальну базу для цілісного знання про людину і її знання про світ [28]. Оскільки ж нам не надано іншого пізнання, крім психологічного досвіду, пізнання цього психічного апарату в цілому й дозволяє забезпечити достовірність пізнання. Всім цим позиціям психософія знаходить філософське й методологічне обґрунтування, а це, у свою чергу, дозволяє формувати нові позиції, уточнювати попередні і, таким чином, розвивати пошукове наукове знання.

Психософія пропонує пригадати випробуваний ще Аристотелем та А. Ейнштейном спосіб побудови наукового знання: під час утворення системи відштовхуватися не від закономірностей і системи затверджених протилежностей, як це звичайно відбувається у сучасній науці, а від принципово, навіть діалектично нерозв'язаних філософських, а тобто, і суттєвих протиріч. Нова методологія йде не від установлених або виведених колись закономірностей, а від протиріччя – тобто від являного нам незнання. Коли істинне протиріччя знайдено, ми дійсно відкриті пізнанню, а не займаємося поясненням невідомого вже відомим. Закономірність – це штучний конструкт нашої свідомості вже опосередкованої реальності. Протиріччя ж – це те, що дійсно є, тому, якщо ми

базуємося на протиріччі, ми тим самим йдемо від реальності, що пізнається, до знання, а не від уявлень про реальність, що пізнається, до самої реальності.

Нова методологія виходить із положення існування того, що можна назвати системою. Тим самим вона припускає існування якоїсь єдиної, універсальної її формули, або те, що визначало б істотну специфіку самого феномену. Власне система як феномен при дотриманні подібної тактики випадає із поля зору дослідників, вони розглядають зміст, а не систему як таку. Цей підхід уявляється не зовсім всеосяжним, оскільки вивчення самого феномену системи може дати більше для прояснення конкретних питань у кожній конкретній галузі.

У психології також складається аналогічна ситуація – сотні психотерапевтичних шкіл думають лише про техніки, використовуючи теорію лише як пояснювальну модель, але не більш того. Саме тому психософія наважується на об'єднання психологічного знання і філософського мислення, але на зовсім іншому рівні, де методологія передуює знанню, а знання – практиці.

Психософія виходить тут із двох основних положень:

По-перше, розвиток філософії є по суті розвиток ідей про людину.

По-друге, очевидно, що психіка людини – вся психіка, що розглядається у її цілісності, у самому широкому її розумінні – є сама людина.

Таким чином, нова гносеологічна модель дозволяє системно вивчати феномен людини – цю воістину найскладнішу відкриту систему, а також надавати конкретній людині реальну допомогу: допомогти їй реалізувати себе, актуалізувати її резерви. Для цього слід узнати її як конкретного індивіда і як феномен, визначити, як її потенціал і перспективи розвитку.

Необхідність системного підходу здається очевидною. Якщо точок дотику не буде знайдено, якщо знання не стане ефективним інструментом взаємодії людини із дійсністю, нас очікує світоглядний хаос. Адже світ цілісний, а цілісність передбачає системність, хоч системність і цілісність не є тотожними поняттями. *Цілісність* – це те, що є, і в цьому сенсі вона незмінна, а *система* – це те, що перебуває у розвитку. При цьому треба визначити точку огляду, яка не є характеристикою

простору, а характеризує ставлення того, хто пізнає, до того, що пізнається. Вона визначає як шлях досягнення будь-якої інформації у процесі пізнання, так і вибірковість у ставленні інформації – щось її «зацікавить», відносно чого інша точка зору виявиться байдужою, і навпаки.

Таким чином, підставами нової методології є такі положення:

По-перше, нова методологія повинна ґрунтуватися на протиріччі.

По-друге, існує необхідність у новій мові, яка має відтворювати процес, а не стан.

По-третє, нова мова відкриє мисленню людини нову «логіку», основною властивістю якої буде функціонування у сфері процесів, а не станів, її можна було б ще назвати *«незмістовною логікою»*.

По-четверте, уявлення про можливість дозволяє уникнути контекстуальних протиріч, які породжуються власне світом речей, відносинами між ними, відносинами між тими, хто пізнає, і предметом пізнання і та ін., але тільки в тому випадку, якщо ми не будемо відходити від односторонньо взятих визначень цього поняття.

І, нарешті, по-п'яте, ми заручаємося черговим довготривалим процесуальним протиріччям: гомогенна поліпатентна можливість, з одного боку, а з іншого, – вражаюча різноманітністю індивідуальність оточуючого нас світу. Це протиріччя за умови гармонії, що безумовно царює у світі, робить природними наші пошуки тих універсальних «одиниць», які зможуть обійняти системно-відкритим поглядом поле науки, ставши при цьому дійсною методологічною її основою [28].

Дані положення дозволяють перейти до принципів, які є кров'ю і плоттю нової методології. Теорія можливості, принципи нової методології, що описують механізм цього переходу від потенції до існування, є інструменти роботи із психологічним досвідом. Принципи організують світ, вдихають у нього життя, виявляючи себе у всьому. Принцип – не сила, не енергія, навіть не закон у звичному розумінні, це механізм, який реалізує можливість, це спосіб існування можливості. Поняття квантового поля, до якого дійшла сучасна фізика, – це схожа за формою модель, зважаючи, що в основі всього знаходиться фундаментальний континуум – поле, пронизуюче весь простір, одним із окремих проявів якого є частка.

Людство має потребу у способі реконструкції наукового знання, цієї великої інформаційної маси, воно має потребу у тому, щоб наукове знання не формально, а суттєво повернулося у бік людини. Саме це завдання і ставить перед собою психософія – наука, де психологічний досвід підлягає системному філософському розгляду, що дозволяє, реалізуючи підходи нової методології, вирішувати завдання пізнання буття і надання психологічної допомоги людині.

Ще С.Л. Франк намагався створити свою науку про «душевне життя», назвавши це вчення «філософською психологією». І метод дослідження природний, а не надуманий: «самоспостереження» у дійсному сенсі, як живе знання. Зрозуміло, «душею» все це не є, і навіть «душевним явищем» це назвати не можна – це досвід, але не природний, як це прийнято вважати, а психічний.

Таким чином, психософія – це психологічний досвід, яким є все, що взято нами безпосередньо. Психологічний досвід не обмежений, а тому не він обмежує і систему науки. Він є процесуальним, оскільки існує тільки у момент безпосередньої взаємодії постачальника інформації і суб'єкта, що її сприймає. З іншого боку, психософія користується поняттями, що означають те, чого, як здається, немає у психологічному досвіді. Такими є її «принципи», які універсальні у тому сенсі, що вони дозволяють коректно описати і структурувати психологічний досвід як у рамках особистих відносин, так і у плані його аналізу з метою побудови наукової або якої завгодно гносеологічної моделі. Вони – те, що роблять психологічний досвід матеріалом дослідження. Іншими словами, нова методологія, і зокрема, принципи, – це спосіб коректної взаємодії з психологічним досвідом, спосіб перетворення його у знання.

1.2. Основні етапи розвитку філософії психології

Перший етап – донаукова психологія.

Другий етап – досвід психоаналізу.

Третій етап – постпсихоаналітична ситуація (окремий підхід).

Четвертий етап – «моя філософія».

1.2.1. Донаукова психологія

Епохи змінюють одна одну, і це фактичне змінення людини – то-

го, як вона мислить, як відчуває себе в оточуючому світі, як вона визначає себе, усвідомлює свої цілі, завдання і сенси. Етапи розвитку людства характеризуються у числі іншого визначеною картиною світу: тим, як її бачить людина, і тим місцем, яке вона в ній собі визначає. Це світогляд конкретної епохи, який вибудовується відповідно до пануючої парадигми, тобто є способом сприйняття явищ і подій дійсності. Світогляд епохи – це спосіб осмислення дійсності, яким ми володіємо на даний момент. Парадигма пронизує всю різноманітність форм суспільної свідомості: науку, культуру, релігію і філософію і т. ін.

На світанку людства релігія була просто світоспогляданням. Людина жила у цілісному й неподільному божественному світі міфу, де все було пов'язано із усім. Це й відображалось у складній поетиці міфу, яким і була релігія. Наука і філософія в тому світі не були самостійними, але в цьому й була їх сильна сторона. Це був світ, створений людиною для людини. Однак сама людина того часу була поки розчинена у дійсності, пов'язана з нею інтимним зв'язком, що її й обмежувало.

Пізніше з'являється єдиний Бог, і виникає тривала історія протиставлення якихось «протилежностей». Цілісність поділяється на світ людський, тобто земний, і світ божественний – небесний. Розвивається складна ідеологічна система, в якій все визначено і всьому знайдено належне місце. Відкрита система стає закритою, обмеженою визначеним набором закономірностей, що виокремилися із загальної маси сенсів.

Філософія народжується як світоспоглядання. Начальною сутністю філософії була деяка психологічна допомога людині (з цього, власне, й починалась філософія, будучи діалогом, розвиваючим уявлення людини про світ і про саму себе). Внаслідок ця функція, на жаль, була нею втрачена. Зараз абсолютно є закономірним експорт філософського знання у психологічне. Від філософії повинно залишитись найкраще, що було в ній зроблено, у питанні про людину і для людини, але головне – це найкраще має стати дійсним інструментом, психотерапевтичним засобом, що допомагає і розвиває кожного з нас.

Поступово на філософію покладають все більші і більші надії. Від неї потребують результатів, і вона поступово перетворюється на якусь обслуговуючу систему, яка містить у собі набір формальних принципів і

безліч закритих систем опису світу – під різні завдання, цілі, інтереси. Врешті-решт, філософія, послугувавши релігії, присягає на вірність науці, яка стає все більш і більш зажаданою людиною. Світ уявляється тепер «зрозумілим» і «передбачливим». Закони світоутворення відкрито, а те, що не надано досвідом, охоплено релігією. У міру того, як філософія і релігія поступово здають свої позиції, продовжує народжуватися маса філософських систем, які безуспішно претендують на роль світогляду. І в цих системах губиться істинний дух філософії.

Наукове пізнання у своєму розвитку фактично повторює той же самий шлях. Спочатку філософія засвоювала досвід і виробляла інструменти пізнання, що використовуються в науці. Однак прагматизм науки бере верх, і вже сама вона у спробах асимілювати результати наукового пізнання стає спекулятивною. Наука, окрилена досягненнями, відвернулася від філософії і рушила до побудови власних систем. При тому лише людина не укладається у схему природно наукових закономірностей.

У релігії спостерігається пошук шляхів до єднання, виникає гуманістична ідея Бога, спроби синтезу цілісного світогляду. Але релігійні першоджерела за суттю є закритими системами і не передбачають єднання релігійного почуття з інтелектуальністю і знанням. Наука втратила своє світоглядне значення і перетворилась на засіб вирішення суто утилітарних завдань для забезпечення людства хлібом насущним.

І релігія, і філософія з самого моменту свого зародження намагались визначити питання, що стосуються людини, її буття у світі, і, наскільки це можливо, відповісти на них. Релігійна система визначала і те, як розв'язати психологічні складності через сповідь, каяття, святе причастя та іншими подібними засобами. Важливо відзначити, що, якщо віра людини глибока й усвідомлена, релігійна система дійсно є достатньо ефективним психологічним інструментом, який дозволяє людині почуватися краще. Але роль релігії обивателя у XX столітті послабла, з'явилися деякі психологічні складності і питання, загострилися протиріччя, або навпаки, – спочатку протиріччя і питання, а потім – складності.

Філософська антропологія має досить тривалу історію. Особливо заслуговує на увагу антична філософія Сократа, Платона, Аристотеля,

яка сповіла нам багато важливого про людину, що кожний з нас може використати у своєму житті як інструмент, як засіб, як орієнтир. Але створити «теорію людини» давнім філософам не спадало на думку, бо людина сприймалась ними як частина світу. І хоча той світ для нас загублений, а людина давно перестала бути частиною світу – вона перестала себе такою і відчувати.

Цілеспрямовано феноменом людини стала займатися західна класична філософія, яка також зазнала у цьому сенсі деякі етапи свого становлення. Фактично філософія, яка створила великий спектр філософських систем, займалась тільки тим, що пропонувала їх протягом достатньо тривалого періоду для особистого використання і допомагала як «неспецифічна психотерапія».

Гублячи Бога, людство було змушено шукати себе. Але як знайти себе, якщо звик все життя обертатися на вищий авторитет, на те, що більше і цінніше за тебе? І тут виникає це почуття – екзистенційної нудьги. І саме це почуття було тим підґрунтям, на якому стала розвиватися психологія. Прикладом тому можуть слугувати роботи перших екзистенціалістів: Ф. Ніцше і С. Кьєркегора. Обидва говорили про людину, але говорили по-різному. Ні той, ні інший не отримав прижиттєвого визнання. Наступні покоління тільки учились співвідносити цю нову риторичу з власним внутрішнім почуттям. І зараз нам доведеться зрозуміти, як така дивна «філософія нігілізму» відобразилась на еволюції психології.

В. Лейбніц на рубежі XVII–XVIII століть «відкрив» несвідому психіку. З цього приводу він писав: «Переконання в тому, що у душі є лише такі сприйняття, які вона усвідомлює, є джерелом дуже великих помилок». Уся подальша психологія і філософія «асоціацій» містила в собі це відкриття В. Лейбніца. І вже цілком «загальним місцем» «несвідоме» стає у філософії Ф. Ніцше. З. Фрейд надав особливий опис несвідомого, хоч і надто спірний, але ґрунтовний і системний.

1.2.2. Досвід психоаналізу

З. Фрейд відчуває дух часу, коли точні науки вражають своїми успіхами, природознавство приваблювало все більшу і більшу увагу. До

загальних суспільних настроїв усе ясніше домішується потреба пізнання самих себе – тобто індивідуалізм, який, природно, не є релігійним. З. Фрейд талановито, педантично об'єднує всі ці розкидані «явності». Він уперше створює цілісну теорію особистості. Особистість стає системою. Вона складається із рівнів і динамічних відносин між ними, первісними і набутими закономірностями і т. ін. З. Фрейд пропонує нам індивідуальну еволюцію – від оральної стадії дитинства до розгорнутого невроту і психоаналітичної кушетки.

Підсумком психоаналітичної терапії є усвідомлення пацієнтом його витіснених бажань, їх історії і ролі у формуванні невротичного симптому. Згідно з цією теорією це позбавляє від страждань, пов'язаних із цими бажаннями і витісненнями, досягається якийсь особистісний «ідеал» існування. І як не дивно, саме цей «ідеал» дає життя психоаналізу. Усвідомлюючи свою сутність, свої бажання, потяги і пов'язані з ними заборони, людина ніби піднімається над собою і дивиться на себе з боку. Досягнення цього – мета рівня рефлексії, формування ставлення до себе як до об'єкта – і є мета психоаналізу, вона у дусі часу і надає враження деякої перспективи. Після довгих років існування суспільства, що губить свої релігійні цінності, з'являється деякий вектор розвитку, прагнення до ідеалу.

Наскрізь дволика вікторіанська епоха, вимучена святенницькою мораллю, перетворила людину свого часу на патологічного невротика. Європа стільки десятиріч, як німа, мовчала про секс. Психоаналіз дозволив людині випустити пару невисловленого про секс і сексуальні проблеми. Це знімало з людини особисту відповідальність за таке ганебне й аморальне діяння, як вимова слів на позначення «цього».

З. Фрейд запозичив для психоаналізу філософське протиставлення любові і смерті. Секс і насилля отримали в теорії назву «лібідо» і «мортидо» і були покладеними в основу системи, яка, у свою чергу, отримала назву «несвідоме». Цікаво, але саме цей парадокс зміг об'єднати у психоаналізі зовсім різних людей, різні світоглядні системи. У результаті психоаналіз об'єднав учених, чії погляди ледве не прямо суперечать один одному.

Досягнення психоаналізу, його роль у подальшому розвитку наук

про людину переоцінити важко. Психоеаналіз першим у психології протиставив окремому науковому підходу системний, що, безумовно, є великим завоюванням. Він також визначив опірні пункти психології, яка займається психологічним консультуванням. Це теорія особистості і теорія її розвитку. При цьому було акцентовано відносини особистості і соціуму, тому що З. Фрейд першим переконливо довів, що коли ми говоримо про особистість, ми, перш за все, говоримо про соціум. Однак необхідної дефініції не з'явилося, адже є «особистість» як похідне соціальних відносин, а є «індивідуальність» як сутність людини. Психоеаналіз увагу на цій різниці не акцентував, скоріш навпаки. Таким чином, особистість, замкнена у систему її соціальних відносин не релігією, а наукою, була позбавлена права на індивідуальність.

З іншого боку, психоеаналіз уперше включив до теорії особистості те, що раніше ігнорувалося, – «несвідоме». Більше того, вперше у психологічній науці зовсім «не очевидне» стало очевидним і придбало статус «об'єктивного», «реального». Це безумовна перемога психоеаналізу, порівняна за своїм значенням із квантово-хвильовою теорією у фізиці. Щось подібне, але у психології, виконує психоеаналіз.

Завдяки психоеаналізу філософія вперше посіла не останнє місце в теорії психології. Особливе місце у цьому завоюванні належить К. Юнгу і Є. Фромму. Вперше наукова психологічна думка стала жити філософією. Завдяки З.Фрейду психологія вийшла також на зв'язок із мистецтвом, причому і прямий, і зворотній: мистецтво з точки зору психології (наприклад, праці самого З. Фрейда – «Достоевський і батько-вбивство», «Леонардо да Вінчі. Спогади дитинства») і психологія в мистецтві (наприклад, твори Стефана Цвейга і творчість Сальвадора Далі).

Методологічними прорахунками психоеаналізу є:

По-перше, наукова модель психоеаналізу виявилась побудованою за типом освіти. Тобто, для побудови системи було взято дуже вузьке коло окремих знань про людину і далі з них були виведені деякі закономірності, що склали основу системи. У результаті основний акцент у теорії виявився усуненим не на процеси, що спостерігались у досвіді, а на гру елементів системи. Достовірність висновків, таким чином, губилась. Закони власної системи займали психоеаналітиків тільки куди бі-

льше, ніж доля пацієнта. Пізнання реальності було підміненим пізнанням структури теорії.

По-друге, сама теорія не визначилась у «пріоритетах», починаючи з того, чим саме вона займається, – «вивченням» або «лікуванням». У кінці життя З.Фрейд постійно підкреслював, що психоаналітичний метод є скоріше дослідницьким, ніж терапією.

По-третє, невизначеність у точці огляду призвела до методологічного прорахунку, який пов'язаний із змішуванням у теорії особистості понять соціального і його психічних похідних, з одного боку, з феноменом індивідуальності людини – з іншого. Особистість людини є продукт соціалізації, вона формується у процесі засвоєння і переломлення у людини, яка росте і розвивається, знань і практик, що створені і реалізуються відповідною культурою [28].

Людина не стане особистістю поза культурою, поза мови, поза суспільства, але і в цьому випадку буде жити, існувати, хоч би і «без особистості». Іншими словами, не можна забувати, що у нас є те, що прийшло до нас «ззовні», і те, що було і є у нас «усередині», – інстинкти, потяги, особливості психічних реакцій і

т. ін. Усе, що «усередині», – не є «особистістю», якщо ми розуміємо під особистістю продукт соціалізації. Але у З. Фрейда цієї різниці немає. В його теорії соціальні похідні (витіснені потяги, супер-его, комплекси) нерозривно і причинно пов'язані з індивідуальним.

Отже, методологічною помилкою слід вважати те, що психоаналіз підмінив суцільно індивідуальні структури людини результатом їх переломлення у соціальному середовищі, соціальними відношеннями. Ось це три основні методологічні прорахунки психоаналізу, пов'язані із тим, що отриманий дослідниками досвід був вище методологічних принципів. Система пропонувала більш-менш виразні, а головне – системні пояснення психічним феноменом, і всі цим на той момент залишилися задоволені. Ці три методологічні помилки, припущені психоаналізом, перекочували потім і до інших психотерапевтичних шкіл і напрямків, що зароджувалися. Спроби того чи іншого напрямку психологічної думки звільнитися від однієї або двох із цих помилок не призводили до бажаного успіху, а під час і погіршували стан справ.

Отже, допсихологічний, інакше кажучи, донауковий етап розвитку психологічної думки завершився з появою психоаналізу, після чого наступив третій етап розвитку психології – етап шумного багатоголосся, коли дерево психоаналізу стало розпадатися на окремі гілки.

Показовим прикладом психоаналітичної кризи став Є. Берн – успішний психоаналітик, який оголосив про створення ним нової теорії – трансактного аналізу. Методологічний розбір свідчить, що в дійсності нічого принципово нового з появою трансактного аналізу у психології не трапилось. Підхід залишився системним, але залишилась все та ж нещасна механістичність в об'єднанні різнорідних похідних. Разом із тим з'явилося і дещо зовсім нове, унікальне – системний підхід набув «людського обличчя».

«Я» визнається безумовним компонентом усіх елементів його моделі (системи) особистості, що взагалі методологічно є великим досягненням у порівнянні із психоаналізом, – система Є. Берна складається із, якщо можна так висловитися, однорідних елементів. Він розстається із фрейдистською метафізичністю, однак набуває ще більшої «технократичності» – перед нами технологія, а не наука, від чого, звичайно, страждає і практика. На зміну психоаналізу прийшов окремий підхід, який зумовив подальший розвиток психології, що змінила свою психотерапевтичну спрямованість. Само по собі постулювання поняття цілісності у дійсності нічого не змінює в окремому пізнанні.

1.2.3. Окремий підхід і новий погляд на системність

З. Фрейд створив жорстку закриту систему – класичну психоаналітичну теорію, а у колі своїх соратників установив буквально авторитетну модель керівництва. Будь-яка спроба внести «виправлення» до психоаналітичної теорії загрожувала загибеллю цій величній споруді, а тому засновник психоаналізу всіляко обривав можливі замаху на своє породження. Однак обмеженість теоретичних положень, що знаходились в основі психоаналітичної теорії, кидалась у вічі, і, зрозуміло, дослідники, які працювали деякий час із З. Фрейдом, у якийсь момент оголосили про розрив із «Великим Батьком». Це були А. Адлер, К. Г. Юнг, О. Ранк, В. Райх та інші.

Ми зупинимося тільки на двох ученнях – індивідуальній психології А. Адлера й аналітичній психології К. Юнга. Мова піде не про «комплекс неповноцінності» і не про «колективне несвідоме», а, перш за все, про ті філософські і методологічні рішення, які було знайдено цими вченими. Невипадково у практиці порівняно мало адлерівців та юнгівців, але все ж таки немає жодного психологічного вчення нашого часу, яке б не посилялось на ці імена. Ними сказано, що людина – це цінність, і вона потребує глибинних відносин з іншими так само, як і саме з собою, тобто відносини – така ж цінність, причому зіставлена із людиною.

К. Юнг зробив серйозний крок у напрямку створення зовсім нового методологічного підходу, який ми називаємо відкритим системним пізнанням. Це настільки є очевидним, що навіть Д. Фрейдімен і Р. Фрейгер (автори однієї з найкращих робіт про особистість і розвиток особистості), які спеціально не займались методологічним розбором психотерапевтичних шкіл і напрямків, дають відносно теорії К. Юнга блискучий методологічний висновок.

Відсутність чіткості і визначеності у новому підході, що реалізується К. Юнгом, зрозуміло, має свої недоліки. Він відмовляється від будь-яких раз і назавжди усталених закономірностей, і тому його типологія відносна і доповнюється протилежностями завдяки спільності. У результаті, не зважаючи на досягнення з відкритості, виникають недоліки з визначеності. У кінці життя К. Юнг пережив глибокий, нелегкий трансперсональний досвід – досвід умирання, пов'язаний із інфарктом, що настиг його у 1944 році. Після цього життя набуло іншого сенсу і звучання, і К. Юнг переосмислив буття, результатом цієї трансформації стало глибоке філософське бачення психологічних проблем.

На розвиток психологічної науки великий вплив мала особистість А. Маслоу. Він зробив великий внесок у справу протиставлення ідей гуманістичного напрямку психоаналізу і біхевіоризму. Але підхід, також як, наприклад, і у Є. Берна, був майже виключно окремий. Це не дозволило А. Маслоу як досліднику переступити межі досвіду й перейти до сфери суворих закономірностей. Крім того, вузькість теми самоактуалізації не дозволяла йому системно підійти до людини.

А. Маслоу піддавав аналізу безумовно талановитих людей, які ві-

дповідали, за його визначенням, «самоактуалізованим» особистостям: були у його вибірці і сучасники, й історичні персонажі. У 1970 році він публікує роботу, в якій викладає результати своїх досліджень і наводить п'ятнадцять характеристик самоактуалізованих людей. Безсумнівна спостережливість А. Маслоу дозволила йому створити цей перелік важливих рис, що характеризують розвиток особистості. Але це зроблено без усякої системності, без уявлення про людину як про цілісну структуру. Він випробовує себе і в системному науковому пізнанні: мова йде про запропоновану ним ієрархію фундаментальних потреб. Але тут системний підхід реалізується не стосовно людини, а відносно потреб, що стосується людини, це все те ж окреме пізнання.

При всіх безумовних досягненнях А. Маслоу, в його дослідженнях виявляються визначені і вельми суттєві прорахунки, які є методологічною помилкою: екстраполяція висновків і позицій, отриманих у результаті окремого наукового пізнання, у сферу системного. Тобто перенесення ним деяких окремих за походженням закономірностей в область системи «людина».

Відомі психологи Росії, які багато говорили про свою системність, базуючись на марксистсько-ленінській філософії і діалектичному матеріалізмі, – навіть вони здійснювали хоч і вельми мудрований, але саме окремий підхід. Перейти від колосальної сукупності окремих знань про «безкінцеву людину» до системної уяви про неї – завдання майже не вирішене.

Проте таку титанічну працю зробив С.Л. Рубінштейн, створюючи роботу «Основи загальної психології» (1940 р.), в якій немає посправжньому цілісної особистості, але вже є система «свідомості». Хай це лише частина майбутньої системи людини, але вже справжня система. С.Л. Рубінштейн відчуває неможливість відповісти на питання про людину тільки через свідомість і додає поняття «діяльності», але у рамках того ж окремого підходу. Він є одним з тих небагатьох справжніх вчених, який не припускає найголовнішої методологічної помилки – чесно дотримуючись окремого підходу відносно людини, він разом із тим закладає через «єдність свідомості» підвалини для майбутньої цілісності, системності теорії самої людини. Ще яскравіше таланти і філософська

повнота С.Л. Рубінштейна виявить себе у 50-х, коли він напише свої книги «Буття і свідомість» (1957 р.), «Про мислення і шляхи його дослідження» (1958 р.), «Принципи і шляхи розвитку психології» (1959 р.) і, нарешті, «Людина і світ» (1960 р.).

Незважаючи на цей окремий підхід, С.Л. Рубінштейн досягає вражаючих результатів завдяки тому, що жорстко встановлює точку огляду, містячи її в людині. Феномен системи «свідомості» дуже важливий методологічно ще й тому, що, окрім «прикладу системності», він надає нам приклад багатоплановості системної єдності. Ця цілісність є цілісністю за всіма осями і координатами. Він пише: «Свідомість конкретного реального індивіду – це єдність переживання і знання» і далі: «Свідомість – єдність суб'єктивного й об'єктивного» [59]. Багатоосева цілісність – ось справжня перевірка на єдність, і робота С.Л. Рубінштейна дотримує її цілком.

О.М. Леонтьєв, навпаки, наполегливо будував систему людини, особистості, виходячи із поняття «діяльність», підрозділяючи і перетворюючи структуру останньої. Він вважає це поняття системоутворюючим, таким, що має властивість деякої фундаментальної цілісності. Але коли у суспільстві, в якому він жив і працював, відсутня уява про цінності людини, її життя та її якості, єдино можливим варіантом для дослідника було будувати знання про людину з окремих позицій.

Л.С. Виготський свідомо використовує цілу «батарею» осей координат у вивченні особистості, а саме: організм, спілкування, сенс і культуру, причому кожна з них розглядається ним самостійно. Геніальне його передбачення настільки є близьким до дійсної системності, що залишається тільки дивуватися, як, виходячи із окремих знань того періоду, за відсутності цілковитих знань про те, що приховує людське несвідоме, який вплив можуть надати системи відношень на розвиток окремо взятої особистості чи інших знань більш пізнього періоду можна було досягти такого високого рівня методологічної системності. Л.С. Виготський помер, не досягнувши сорока років, і зрозуміло, що його потенціал був використаний далеко не повністю. Але короткий відведений йому життєвий час, Марксова діалектика і реакційні дії тих, хто заручився її підтримкою, все це стояло на перешкоді народженню нової методології

і новому погляду на людину.

Таким чином, після того, як фрейдівський баркас системності у психології дав тріщину, з одного боку, підняв голову «емпіризм», а з іншого – системність припинили афішувати. Вибухи системності у першій половині ХХ століття не завершилися успіхом, а ось розвиток всіх окремих напрямків вітався. Популярності набули підходи біхевіоріального сенсу і когнітивна психотерапія. Втомившись від припущень, невизначеності і психоаналітичної недоведеності, біхевіоризм взяв своєрідний реванш. Вчені відмовились взагалі міркувати про особистість, назвали голову «чорною скринькою» і зосередились на механізмах учення.

Когнітивісти звільнились від особистості у замовченні, перемістивши акцент на свідомість, розумовий процес. Особистість як похідна соціальних відносин ніби загубилась. Когнітивістам і взагалі нічого більше не залишалось, як перейти до практики мислення, замість того, щоб розмірковувати про його причини, які укорінилися в особистісних структурах.

Окремий підхід розквітнув у всій своїй красі. Зростання технічних засобів й інформаційних програм дозволило проводити великі за своїми масштабами експерименти з колосальними вибірками, найскладнішими математичними розрахунками. Вся наука просувалась у цьому напрямку, накопичуючи емпіричні знання на втрату системності підходу. Нарешті, з'явилося дивне переконання, що людина – це щось, що в індивідуальному її бутті пізнати зовсім ніяк неможливо, але можна «зрозуміти» і «запротоколювати» ряд її сторін. Було створено сотні шкал і типологій особистості. Однак, незважаючи на такий широкомасштабний наступ по всьому фронту, ми не можемо ні допомогти окремо взятій людині, ні зрозуміти, як вона буде діяти в конкретній ситуації. І більш прикре міститься в тому, що ми досі не розуміємо, що таке є людина. Але що таке психологія без відповіді на це основне питання?

При цьому вчені створили ілюзію цілісності, називаючи інтегративний підхід цілісним, що надавало їм відчуття того, що вони досягли усього принципово можливого і тепер можуть лише «поглиблювати своє знання у частковостях». Це, зрозуміло, цілковито виключає мож-

ливість нового, неупередженого, оригінального погляду. Зовсім очевидно, що єдиної уяви про людину до цього часу у науці немає, а людина єдина. Ніхто не працює у рамках якоїсь психологічної теорії, оскільки всі «практики» розуміють, що однієї теорії, одного погляду і засобів – недостатньо.

Розрив практики з теорією досяг у психології дивовижного розмаху, ніби нічого не пов'язує міркувань про людину із самою людиною і психологічною допомогою їй. А завдання психолога, звичайно, не в одному тільки оціненні стану людини і використанні батареї психологічних тестів, його завдання – це надання фактичної допомоги у збереженні найдорожчого, що було будь-коли у людини – радощі життя. Крім усього іншого, становище у психології ще й суттєво ускладнено все наростаючим технократизмом: техніки, що домінує над теорією. Це є проблема, як і будь-які ліки за відсутності серйозного дослідження і правильно встановленого діагнозу.

Нормою стала невизначеність, а то й фактична підміна термінів, понять. Соціальні припущення стали не додатком, а справжньою основою для ряду теорій. Індивідуальне благополуччя пацієнтів було принесено у жертву соціальному. Особистість, що так і залишилась загадкою, перестала бути цікавою. Так, в ученнях Д. Карнегі й Р. Хаббарда відбувається маніпуляція підходами, їх результатами. Указані теорії не позбавлені цікавих думок, що заслуговують на увагу. Але ті погляди, які були покладено в їх основу, не враховуючи всіляких методологічних помилок, виявились часом просто неправильними.

Мова йде про справжні, глибокі і серйозні методологічні помилки, що схожі на навмисні. Не утруднюючи себе вивченням особистості, ці автори говорять про неможливість пізнання людини – цієї «речі у собі». На їх думку, якщо пізнати людину неможливо, то необхідно просто інтегрувати цю непізнавальну систему у соціальне буття.

Таким чином, форма оголошеної системності індивіда не наповнюється ніяким дійсним змістом, а насичується інструкціями з маніпуляції соціумом. Інша точка зору непомітно для людини проникає у соціум, де автори уміло спостерігають те, яка людина потрібна цьому соціуму, і в даному випадку реалізується уже окремий підхід. Такі автори

пропонують ігнорувати індивідуальність іншої людини. Серйозний розгляд цих «течій» у галузі психологічної думки є можливим і необхідним. Методологія – це не тільки інструмент створення теорії, а й спосіб поставити заслін для подібних помилкових, а іноді й по-справжньому шкідливих теорій.

1.2.4. «Моя філософія» (пролог четвертого етапу)

Метою гуманізму є збереження життя як такого, збереження його споконвічності, природності й краси. Поступово ця тенденція проникла і у психологію, а можливо, й виросла з неї, перетворившись у ній самій на міцну силу з однойменною назвою – «гуманістичний напрям у психології», феномен, що пов'язаний у нашій свідомості з іменами К. Юнга, Я. Морено, А. Маслоу, К. Роджерса, Ф. Пьорлза, Р. Ассаджиолі й інших вчених.

Гуманізм виходить із того, що сутність людини позитивна, людина споконвічно гарна, а її недоліки, вияви агресії чи слабкості – є вторинними, наносними, не відображають справжньої природи людини. Хоча заявлені гуманізмом принципи, що оголошують людину найвищою цінністю, й відомі, але приживуться у суспільній свідомості ще не скоро. Ідея нової методології і навіть її конкретні складові уже так чи інакше звучать у середовищі психологів і психотерапевтів.

Як би не починали свій творчий шлях видатні психологи ХХ століття, чим би вони не займалися у практичній діяльності, якими б не були сфери їх наукових інтересів – вони завершували свій творчий шлях дивною фразою: «моя філософія...». До цього приходили і психоаналітики, і навіть біхевіористи, які на практиці починали говорити про філософію. Це свого роду аналіз, розширення рамок знання.

Перша системна модель психології, що виникла ще на самому початку ХХ століття і належить Я. Морено, воістину багатогранна й цілісна. Його вважають в історії прикладної психології засновником групової психотерапії. Уведенням поняття «ролі» Я. Морено не «знищує» індивіда, не губить людину за своїми розміркуваннями й орієнтованими соціальними конструктами. Він говорить про те, що «безпосередньо відчутними аспектами того, що називається «Я», є ролі, в яких воно діє.

Фактично цим стверджується, що «роль» неможлива без «Я» і, крайньою мірою, багато в чому визначена індивідуальністю цього «Я».

Соціум для Я. Морено все одно є первинним, точка огляду в його теорії поміщена у соціум, і йому це сповна вдається. Більш того, цей підхід можна вважати цілком виправданим у зв'язку з психотерапевтичним методом, що використовується у психодрамі, а це – групова терапія. Я. Морено першим дуже упевнено говорить про «відносини» як про фундаментальний фактор розвитку особистості. Практика переконливо свідчить, що соціальні категорії і системи (у тому числі широко відомий «соціометричний метод»), розроблені автором, – це не якісь там описові чи просто констатуючі положення, а самі що не є справжні механізми розвитку окремої людини і людства в цілому, розвитку через відношення між конкретними людьми.

Таким чином, питання розвитку особистості, виходячи із теорії відносин (або, як її прийнято називати, «теорії ролей Я. Морено»), є реальним процесом, що має своє природне відображення у взаємодії, здавалось би, чисто теоретичних положень, які саме так звучать в його працях, адже він пише як філософ, а не як практик. Причина у тому системному й цілісному, істинно філософському світогляді. Я. Морено – це філософ, який займається психологією. Він ще «не протиставляє» особистість соціуму. Однак методологічного інструментарію, здатного розгорнути його філософський погляд на психологію і людину, він, на жаль, не створив.

Радянська школа психології, так само, як і Я. Морено, ставить точку огляду у соціум, так само акцентує пріоритет соціальних зв'язків і відносин, але вона втрачає індивідуальність людини. Для радянської психології соціальні відносини були первинною даністю, тоді як Я. Морено зберігає логічну уяву про те, що соціальні зв'язки не можуть узятися нізвідкіля і організувати щось там не було. Є таке, що є основою для соціальних зв'язків, і це «таке» слід розуміти, залежно від контексту, як принцип або як індивідуальність, при тому і як індивідуальність людини.

На третьому етапі свого розвитку філософія визначилась із своєю метою – це людина і її розвиток, перетворення. К. Роджерс виявився

здатним відчутти сутність людини. Він допомагає усвідомити очевидну думку: людина має право робити те, що хоче, має право бути самою собою, вона вільна від соціальних умовностей. І цим звертанням він фіксує точку огляду в індивідуальності людини.

Методологічно важливо, що саме філософське осмислення психологічного досвіду підвело К. Роджерса до подібного розуміння глибинних внутрішніх протиріч, прихованих у психології людини. Саме це дозволило йому перетворити його «філософію», його теорію на об'єктивну практику допомоги, практику сприяння особистісному зростанню. Сприяла цьому чітко обрана точка огляду, і, вмістивши її в людину, К. Роджерс не зійшов з цього шляху, вибудовуючи свою систему послідовно й несуперечливо.

Третім філософом від психотерапевтів можна назвати Ф. Пьорлза. Представники практично усіх гілок психоаналізу тою чи іншою мірою сприяли розвитку його наукових уявлень. Він і сам доволі тривалий час був практикуючим і навіть пристрасним психоаналітиком. У своїх працях він ділиться з читачем мрією побачити, як працюють А. Адлер і К. Юнг. «Гештальттерапія – не аналітичний, а інтегративний підхід», – коротке й лаконічне прощання у дусі Ф. Пьорлза. Це стало самою практикою гештальтпсихотерапії (від німецького Gestalt – фігура, образ, цілісність). Відтепер і людина стала відкритою системою, і відносини, в яких вона перебуває з іншими людьми, також стали описуватися як відкрита система. Іншими словами, завдяки Ф. Пьорлзу ми бачимо, у першу чергу систему, а потім те, що відбулося в цій системі у результаті її відносин з іншими системами.

Таким чином, аналіз методологічної ситуації свідчить про таке.

По-перше, як *системний*, так і *окремий підхід* мають цілковите право на життя. Причому системне наукове пізнання неможливо без окремого, але воно не витікає з нього, а лише тільки ґрунтується на ньому, звідки зрозуміла важливість останнього, незважаючи на його меншу «вигоду». Для практичної значущості системного пізнання окреме наукове пізнання повинно бути за можливістю максимально повним. Але разом із тим виправдане і власне системне пізнання, якщо, звичайно, дотримано всі пункти системності, тобто забезпечена наявність еле-

ментів, наявність відносин між елементами і наявність цілісності.

По-друге, будь-яка точка огляду має право бути використаною у цілях наукового дослідження. Важливо відзначити, що для цілковитої методологічної правоти точки огляду необхідно, аби це наукове знання контекстуально не суперечило даним, отриманим в іншій точці огляду. Для системного наукового пізнання підійде далеко не кожна точка огляду, тому що тільки одиниці з них забезпечать необхідну для системного наукового пізнання цілісність.

По-третє, необхідно визнати, що соціальне припущення іноді має змушений характер. Методологія ж не ставить цілі обмежити наукове пізнання, і якщо інше рішення неможливе через недоступність матеріалу, доведеться обмежитися непрямим судженням, похідним від шуканого [28].

Методологічно правильним слід вважати таку послідовність: філософське визначення цінностей, далі, виходячи із цього, необхідно визначитися з пріоритетом і, відповідно, точкою огляду. Після цього мають бути побудовані система і теоретична модель, виходячи з головної цінності і відповідного їй головного пріоритету і точки огляду. Наступною сходиною є створення моделі її відносин, і подальшим кроком є визначення кореляцій для взаємного «налаштування» сторін, що беруть участь у цих відносинах.

Таким чином, предмет психософії – це психологічний досвід, яким є все, що надано нам безпосередньо. Психософія пропонує простий, ємний, а головне – природний шлях побудови наукового знання, основа якого полягає у використанні одвічного психологічного досвіду, що не встиг ще видозмінитися в інтелектуалізованих системах досвіду і знань, які вже є у свідомості, в її кредо. Психологічний досвід необмежений і тому не обмежує і систему науки, він, крім того, є процесуальним, тому що існує тільки у момент безпосередньої взаємодії постачальника інформації і того, хто сприймає – бо це є вкрай важливим, оскільки не припускає ні мовних, ні інтелектуальних спекуляцій.

Питання для самоконтролю та перевірки

1. У чому полягає сутність нової методології психософії?
2. Назвіть основні етапи розвитку філософії психології.
3. Дайте характеристику донауковій психології.
4. Розкрийте зміст психоаналізу.
5. У чому полягає погляд на системність у рамках окремого підходу?
6. У чому суть філософії Я. Морено?
7. Який внесок зробила гуманістична психологія у вивчення особистості?

ТЕМА 2. ПСИХОЛОГІЯ ПІЗНАВАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ

1. *Сприйняття як основна форма пізнання.*
2. *Психічне відображення та його активність.*
3. *«Чуттєва тканина свідомості».*

2.1. Сприйняття як основна форма пізнання

Марксизм розглядає *сприйняття*, тобто безпосередньо чуттєве відображення дійсності, і як щабель, і як основну форму пізнання, що досягає у процесі історичного розвитку людини високого ступеня досконалості. Можливості сприйняття, певна річ, зумовлені будовою органів почуттів людини, її сенсорними здібностями. Проте, для того щоб у голові людини виник дотиковий, зоровий або слуховий образ предмету, необхідно, щоб між людиною і цим предметом склалось діяльне відношення. Від процесів, що реалізують це відношення, і залежить адекватність і ступінь повноти образу. Отже, щоб науково пояснити виникнення й особливості суб'єктивного чуттєвого образу, недостатньо вивчити, з одного боку, будову й роботу органів почуттів, а з іншого – фізичну природу впливів, яка має на них предмет. Треба ще проникнути у діяльність суб'єкта, яка опосередковує його зв'язки з предметним світом.

Зовсім інший, споглядально-сенсуалістичний підхід до сприйняття панував у домарксистській психології. Підхід цей знайшов своє відбиття в тому положенні, яке здавалося самоочевидним і яке було сформульовано психологами-сенсуалістами: для того щоб у свідомості людини виник образ предмету, достатньо мати цей предмет перед очима.

Знаючи, з одного боку, людину з її особливостями, а з іншого – світ речей, що протистоїть їй, психологічне дослідження сприйняття стикнулося з невирішеними теоретичними труднощами. Зокрема, не можна було пояснити головного: адекватності суб'єктивного образу об'єктивної реальності. Тому психологія сприйняття у дійсності опинилась не у змозі вийти за межі тлумачень у дусі фізіологічного ідеалізму і змушена була апелювати до таких понять, як здібність до структурування, утворення «гештальтів». При тому багато фактів із галузі

сприйняття все ж залишались без пояснення.

Тільки під тиском все нових і нових фактів, накопичених особливо за останні, так би мовити, «постгештальтівські» роки, зусилля дослідників спрямувались на вивчення тієї діяльності суб'єкта, у процесі якої формуються образи сприйняття. З'явилися багаточисельні роботи, присвячені дослідженню генезису структури й складу перцептивних дій – дотикових, зорових і, нарешті, слухових. Знадобилось, таким чином, ціле століття, щоб психологія вивільнилась від підходу до сприйняття як результату однобічного впливу зовнішніх речей на пасивного суб'єкта, який споглядає світ, і щоб в ній почав складатися новий підхід до перцептивних процесів.

Звичайно, і усередині цього нового підходу продовжують зіштовхуватися між собою протилежні філософські лінії – лінії матеріалізму й ідеалізму. Перша потребує розуміння діяльності сприйняття як процесу, включеного у життєві, практичні зв'язки людини з об'єктивною реальністю, як процесу, в якому матеріальне лише «перекладається», за виразом К. Маркса, в ідеальне. Друга, ідеалістична лінія, трактує цю діяльність сприйняття як ніби таку, що конструює світ речей.

До сказаного слід додати, що дані сучасних приватних експериментальних досліджень перцептивних дій й операцій самі по собі ще не дають теоретичного вирішення проблеми людського сприйняття. Їх дійсне значення може бути зрозумілим тільки у більш широкому контексті учення про єдність суб'єкта й об'єкта, про суспільно-історичну природу зв'язків людини з предметним світом.

Хоч діяльність сприйняття є діяльністю особливою у тому розумінні, що у своїх розвинених формах вона безпосередньо не пов'язана з практичним впливом людини на предмет і має в якості свого продукту суб'єктивний образ предмета (тобто продукт ідеальний), вона все ж є істинно предметною діяльністю, що підкоряється своєму предмету, як такому, що увібрав у себе цілокупність людської суспільної практики.

Цитовані положення безпосередньо мають на увазі суспільну людину, людину як родову істоту, і її родову діяльність, тобто суспільно-історичний процес. Але окремий індивід як людина не існує поза суспільством. Він стає людиною лише у результаті процесу привласнення

ним людської діяльності. Діяльність сприйняття і є однією з форм, в якій здійснюється цей процес.

Для всієї попередньої, емпіричної психології подібні ідеї залишались глибоко чужими. Тільки небагато найбільш прозорливих мислителів наближалось до розуміння того, що за сприйняттям знаходиться ніби згорнута практика, і що рука або око, які відчують, не губляться у своїх об'єктах тільки тому, що навчаються виконувати перцептивні дії й операції, які сформувались у практиці. Але саме ці ідеї й наближають нас до розуміння дійсної природи людського сприйняття.

Марксистське вчення дозволяє подолати як ідеалістичний погляд на мислення, що ставить мислення над чуттєвістю, так і обмеженість метафізичного матеріалізму, який зводить мислення до елементарних процесів аналізу й генералізації чуттєвих вражень й утворенню асоціацій між ними. У протилежність цьому марксизм розглядає людське мислення як продукт суспільно-історичного розвитку, як особливу теоретичну форму людської діяльності. Навіть на тому щаблі розвитку, коли мислення набуває відносної незалежності, практика залишається його основою і критерієм його істинності.

Як функція людського мозку мислення представляє собою природний процес, але мислення не існує поза суспільством, поза накопичених людством знань і вироблених ним способів розумової діяльності. Таким чином, кожна окрема людина стає суб'єктом мислення, лише опановуючи мовою, поняттями, логікою, що являють собою узагальнююче відображення досвіду суспільної практики: навіть ті завдання, які вона ставить перед своїм мисленням, породжуються суспільними умовами її життя. Інакше кажучи, мислення людей, як і їх сприйняття, має суспільно-історичну природу.

Ці положення мають фундаментальне значення не тільки для теорії пізнання, але й для психології мислення. Вони не тільки руйнують ідеалістичні погляди на мислення, що панували у старій психології, але й створюють основу і для адекватного осмислення тих багаточисельних наукових фактів і концепцій, що стали результатом психологічного вивчення розумових процесів в останні десятиріччя.

Спочатку пізнання властивостей предметного світу, що переходить межі безпосередньо-чуттєвого пізнання, є непередбаченим результатом дій, спрямованих на практичні цілі. У подальшому воно починає відповідати спеціальним завданням. Такого роду дії, підкорені свідомій пізнавальній цілі, являють собою уже справжнє мислення, хоч воно й зберігає форму зовнішніх процесів. Їх пізнавальні результати, що узагальнюються і закріплюються засобом мови, принципово вирізняються від результатів безпосередньо-чуттєвого відображення, які генералізуються у відповідних чуттєвих же утвореннях.

Вони вирізняються від останніх не тільки тим, що включають у собі властивості, зв'язки і відносини, недоступні прямому чуттєвому оціненню, але й тим, що утворюють систему знань, що складають зміст свідомості колективу, суспільства. Завдяки цьому уяви, поняття, ідеї, що виникають в окремих людей, формуються, збагачуються і підлягають відбору не тільки в ході їх індивідуальної практики, але й на підставі більш широкого досвіду суспільної практики, що засвоюється ними.

Звичайно, таке єднання діяльності розумової й практичної не означає, що усувається якісна різниця між ними. Розумова діяльність, утрачаючи деякі риси, яких вона набула в результаті відриву від діяльності практичної, все ж зберігає свої особливості. Вони визначаються насамперед тим, що у своїй розвиненій формі – у формі теоретичного мислення – розумова діяльність протікає без прямого зіткнення з об'єктами матеріального світу. Теоретичне мислення окремої людини не має нужди навіть у вихідній предметно-чуттєвій основі, яка може бути представленою в її голові у відображеній, ідеальній формі – у вигляді вже накопичених знань і абстрактних понять.

Оскільки абстраговане мислення протікає поза прямих контактів з предметним світом, то відносно нього у проблемі практики як основи і критерію істинного пізнання виникає ще один аспект. Проблема практики може бути відокремлена від них багатьма десятиріччями і не завжди може бути прямою, а це робить необхідним, аби досвід суспільної практики був присутнім у самій розумовій діяльності. Такій необхідності відповідає факт підпорядкованості мислення логіці, системі логічних (і математичних) законів, правил, приписань. Аналіз їх природи і дає

відповідь на те, яким чином входить досвід суспільної практики до самої течії процесу мислення людини.

На теперішній час у психології мислення відбулись великі зміни. Сучасні генетичні дослідження відкрили безспірний факт існування процесів мислення, що протікають також і у формі зовнішньої діяльності з матеріальними предметами. Більш того, в них було показано, що внутрішні розумові процеси є не чим іншим, як результатом інтеріоризації й специфічного перетворення зовнішньої практичної діяльності, і що існують постійні переходи з однієї форми в іншу.

Неважко побачити, що приписування машинам інтелектуальних здібностей людини виражає все той же відрив мислення від чуттєвої діяльності, який виступає лише у новому вигляді: тепер від людської діяльності виокремлюються операції мислення, але операції суть тільки способи, засоби мислення, а не саме мислення. Звичайно, це зовсім особлива проблема, що потребує спеціального розгляду.

2.2. Психічне відображення та його активність

Поняття *відображення* є фундаментальним філософським поняттям. Фундаментальний смисл воно має й для психологічної науки. Говорячи про відображення, слід, перш за все, підкреслити історичний зміст цього поняття. Воно складається, по-перше, у тому, що його зміст не є застиглим. Навпаки, у ході прогресу наук про природу, людину й суспільство воно розвивається й збагачується.

Друге, особливо важливе положення полягає у тому, що у понятті відображення є ідея розвитку, ідея існування різних рівнів і форм відображення. Мова йде про різні рівні тих змін тіл, що відображаються, які виникають у результаті впливів, яких вони зазнають і є адекватними до них. У зв'язку з цим виникає завдання, що має для психології першочергове значення: дослідити особливості й функцію різних рівнів відображення, прослідкувати переходи від більш простих його рівнів і форм до рівнів і форм більш складних.

Як свідчить досвід розвитку психології, на цьому шляху виникає багато теоретичних труднощів. Вони виникли уже у зв'язку з першими конкретними досягненнями природно-наукового вивчення мозку й ор-

ганів почуттів. Роботи фізіологів і психофізиків хоч і збагатили наукову психологію знаннями важливих фактів і закономірностей, зумовлюючих виникнення психічних явищ, однак сутності самих цих явищ вони безпосередньо розкрити не змогли.

Великий внесок у проблему відображення було зроблено рефлекторною теорією, вченням І.П. Павлова про вищу нервову діяльність. Головний акцент у дослідженні суттєво змістився: віддзеркалювана психічна функція мозку виступила як продукт і як умова реальних зв'язків організму з середовищем, що на нього впливає. Цим підказувалась принципово нова орієнтація досліджень, що відбилась у підході до розумових явищ з боку взаємодії, яка породжує їх, реалізується у поведінці організмів, їх підготуванні, формуванні і закріпленні. Здавалось навіть, що вивчення роботи мозку на рівні цієї, за висловом І.П. Павлова, «другої частини фізіології» у перспективі цілком зливається з науковою, пояснювальною психологією [44].

Залишалась, проте, головна теоретична трудність, яка виражається у неможливості звести рівень психологічного аналізу до рівня аналізу фізіологічного, психологічні закони до законів діяльності мозку. Склалось досить чітке фактичне розрізнення психічних процесів, з одного боку, і фізіологічних механізмів, що реалізують ці процеси, – з іншого боку, розрізнення, без якого, зрозуміло, не можна вирішити і проблеми співвідношення і зв'язку між ними. Разом з тим склалась і система об'єктивних психологічних методів, зокрема, методів граничних, психолого-фізіологічних досліджень. Завдяки цьому конкретне вивчення природи і механізмів психічних процесів вийшло далеко за рамки, обмежені природно-науковими уявами про діяльність органу психіки – мозку. Це сприяло серйозному просуванню у даному напрямку.

Психологія віддавна описувала й вивчала залежність сприйняття, уяви, мислення від потреб, мотивів, установок, емоцій людини. Інакше кажучи, суб'єктивність на рівні чуттєвого відображення слід розуміти як його належність до діяльного суб'єкта. У цьому зв'язку воно виступає, навпаки, у всьому своєму багатстві, як таке, що убрало у собі ту систему об'єктивних відносин, в якій тільки реально й існує зміст, що відображається в ньому.

У психології склались два підходи, два погляди на процес породження чуттєвого образу. Один з них відтворює стару сенсуалістичну концепцію сприйняття, згідно з якою образ є безпосереднім результатом одnobічної дії об'єкта на органи почуттів. Принципово інше розуміння процесу породження образу йде від Декарта. У подальшому ідея про принципову спільність породження дотикових і зорових образів розвивалась, як відомо, Д. Дідро, й, особливо, І.М. Сеченовим.

У сучасній психології положення про те, що для виникнення образу недостатньо одnobічного впливу речі на органи почуттів суб'єкта і що для цього необхідно також, щоб існував «зустрічний», активний з боку суб'єкта процес, стало майже банальним. А це означає, що сприймають не органи почуттів, а людина за допомогою органів почуттів. Капітальний психологічний факт полягає в тому, що в образі нам надано не наші суб'єктивні стани, а самі об'єкти. В акті сприйняття суб'єкт не співвідносить свого образу речі із самою річчю. Для суб'єкта образ ніби накладений на річ.

Саме ігнорування головної ознаки чуттєвого образу – віднесення наших відчуттів до зовнішнього світу – й створило те велике непорозуміння, яке підготувало ґрунт для суб'єктивно-ідеалістичних висновків із принципу специфічної енергії органів почуттів. Непорозуміння це полягає в тому, що реакції органів почуттів, які зазнаються суб'єктивно і викликані діями подразників, були ототожнені І. Мюллером з відчуттями, що входять до зовнішнього світу.

Інший бік проблеми чуттєвого суб'єктивного образу складає питання про роль практики в його формуванні. Загальновідомо, що внесення категорії практики до теорії пізнання складає головний пункт вододілу між марксистським розумінням пізнання і розумінням пізнання у домарксистському матеріалізмі, з одного боку, і в ідеалістичній філософії – з іншого.

Правильна постановка у психології питання про роль практики як основи і критерію істинності потребує дослідити, як саме входить практика до перцептивної діяльності людини. Треба сказати, що психологія вже накопичила безліч наукових даних, які упритул підводять до вирішення цього питання. Само по собі зрозуміло, що у людини повинна скластися картина цього світу. Вона складається, проте, не стільки на

безпосередньо чуттєвому рівні, але й на вищих пізнавальних рівнях – у результаті оволодіння індивідом досвідом суспільної практики, відображеним у мовній формі, у системі значень. Правда полягає у тому, що людина за допомогою свого мозку сприймає зовнішні об'єкти, їх явища і є їх чуттєвий образ. Підкреслимо ще раз: явища об'єктів, а не фізичних станів, що ними викликаються.

Ми дійшли тепер до нового аспекту проблеми чуттєвого образу – до проблеми уяви. У психології уявою звичайно називають узагальнений образ, «записаний» у пам'яті. Наші чуттєві узагальнені образи, як і поняття, містять в собі рух і, отже, суперечності, вони віддзеркалюють об'єкт у його багатьох зв'язках й опосередкованостях.

Проблема чуттєвих образів і уявлень виникла перед психологією з перших же кроків її розвитку. Питання про природу наших відчуттів і сприйняття не могло бути обійденим жодним психологічним напрямком, з якої б філософської основи воно не виходило. У результаті ряд окремих питань виявився розробленим надзвичайно і був зібраний майже неосяжний фактичний матеріал. Не зважаючи на це, сучасна психологія все ще є далекою від можливості створити цілісну концепцію сприйняття, що охоплюватиме різні його рівні та механізми. Особливо це стосується рівня свідомого сприйняття.

Нові у цьому відношенні перспективи відкриває внесення до психології категорії психічного відображення, наукова продуктивність якої зараз вже не потребує доведень. Категорія ця, проте, не може бути взятою зовні її внутрішнього зв'язку з іншими основними марксистськими категоріями. Тому внесення категорії відображення до наукової психології необхідно потребує перебудови всього категоріального її устрою. Найближчі проблеми, що постають на цьому шляху, суть проблеми діяльності, проблема психології пізнання, психологія особистості.

2.3. «Чуттєва тканина свідомості»

Розвиток свідомості індивідів характеризується своєю психологічною багатовимірністю. У явищах свідомості ми виявляємо, перш за все, їх чуттєву тканину. Ця тканина й утворює чуттєвий склад конкретних образів реальності, що актуально сприймається або спливає у

пам'яті, яка належить до майбутнього або навіть тільки є уявною. Образи ці розрізняються за своєю модальністю, чуттєвим тоном, ступенем ясності, більшою чи меншою сталістю та ін. Про все це написано багато тисяч сторінок. Проте, емпірична психологія постійно обходила найважливіші з точки зору проблеми свідомості питання: про ту особливу функцію, яку виконують у свідомості її чуттєві елементи.

Особлива функція чуттєвих образів свідомості полягає в тому, що вони надають реальності свідомій картині світу, яка відкривається суб'єкту, що, інакше кажучи, саме завдяки чуттєвому змісту свідомості світ виступає для суб'єкта як існуючий не у свідомості, а поза його свідомості – як об'єктивне «поле» і як об'єкт його діяльності.

На відміну від підходу, що розглядає явища в їх ізольованості, системний аналіз свідомості вимагає дослідити «утворюючі» свідомості у їх внутрішніх відносинах, що породжуються розвитком форм зв'язку суб'єкта з дійсністю, і, отже, перш за все, з боку тієї функції, яку кожне з них виконує у процесах подання суб'єкту картини світу. Чуттєві змістовні, узяті у системі свідомості, не відкривають прямо своєї функції, суб'єктивно вона виражається лише опосередковано – у беззвітному зізнанні «почуття реальності». Проте, вона у той же час виявляє себе, як тільки виникає порушення або перекручування рецепції зовнішніх впливів.

Глибока природа психічних чуттєвих образів полягає у їх предметності, у тому, що вони породжуються у процесах діяльності, що практично зв'язує суб'єкт із зовнішнім предметним світом. Як би не ускладнювались ці зв'язки і форми діяльності, що їх реалізують, чуттєві образи зберігають свою початкову предметну віднесеність.

Звідси і виникає ідея, що чуттєві враження служать лише поштовхом, що приводить у дію наші підсвідомі здібності, і що образи предметів породжуються внутрішніми розумовими – несвідомими або свідомими – операціями, що, інакше кажучи, ми не сприймали б предметний світ, якщо б не мислили його. Але як ми могли б це зробити, якщо б він спочатку не відкривався нам саме у своїй чуттєво даній предметності? Чуттєві образи представляють всезагальну форму психічного відображення, що породжується предметною діяльністю суб'єкта. Проте у людини чуттєві образи набувають нової якості, а саме свою

означеність. Значення і є важливішими «утворюючими» людської свідомості, вони складають предмет вивчення у лінгвістиці, семіотиці, логіці. Разом із тим як одне із «утворюючих» індивідуальну свідомість вони необхідно входять до кола проблем психології.

У рамках суб'єктивно-емпіричної психології ця проблема вирішувалась у тому сенсі, що поняття (resp. – словесні значення) є психологічним продуктом – продуктом асоціювання й генералізації вражень у свідомості індивідуального суб'єкта, результати яких закріплюються за словами. Ця точка зору знайшла, як відомо, свій вираз не тільки у психології, а й у концепціях, що психологізують логіку. Дослідження формування у дітей понять і логічних (розумових) операцій зробили дуже важливий внесок у науку. Було доведено, що поняття зовсім не формуються в голові у дитини за типом утворення чуттєвих генетичних образів, а уявляють собою результат процесу привласнення «готових», історично вироблених значень і що цей процес відбувається в діяльності дитини, під час спілкування з оточуючими людьми. Навчаючись виконанню тих або інших дій, вона оволодіває відповідними операціями, які у їх стисненій, ідеалізованій формі і містяться у конкретному значенні.

На ранніх стадіях дитина засвоює конкретні, безпосередньо предметно співвіднесені значення, у подальшому дитина оволодіває також власне логічними операціями, але також в їх зовнішній формі. Інтеріоризуючись, вони утворюють абстрактні значення, поняття, а їх рух складає внутрішню розумову діяльність, діяльність «у плані свідомості». Цей процес достеменно вивчався в останні роки П.Я. Гальперінім, який висунув струнку теорію, названу ним «теорією поетапного формування розумових дій і понять», одночасно ним розвивалась концепція про орієнтовану основу дій, про її особливості і про відповідні їй типи навчання [17].

Теоретична і практична продуктивність багаточисельних досліджень є безсумнівною. Разом із тим проблема, якій вони присвячені, була із самого початку жорстко обмеженою, це проблема цілеспрямованого формування розумових процесів. Відповідно, аналіз зосередився на виконанні заданих дій, що ж стосується їх породження, тобто процесу цілеутворення й мотивації діяльності (у даному випадку навчальної), яку вони реалізують, то це залишилось за межами даного дослідження.

Зрозуміло, що при цій умові немає жодної необхідності розрізняти у системі діяльності власне дії і способи їх виконання, не виникає необхідності системного аналізу індивідуальної свідомості.

Свідомість як форма психічного відображення, проте, не може бути зведеною до функціонування засвоєних зовні значень, що, розгортаючись, управляють зовнішньою і внутрішньою діяльністю суб'єкта. Значення і згорнуті в них операції самі по собі, тобто у своїй абстракції від внутрішніх відносин системи діяльності і свідомості, зовсім не є предметом психології. Вони стають ним, лише будучи взятими у цих відношеннях, у русі їх системи. Тут ми упритул підходимо до проблеми, що є дійсним каменем зіткнення для психологічного аналізу свідомості. Це проблема особливостей функціонування знань, понять, розумових моделей, з одного боку, а з іншого, – проблема діяльності індивіда, що реалізує свої суспільні зв'язки у своїй свідомості.

Вище йшлося, що свідомість зобов'язана своїм виникненням виокремленню дій, які відбуваються у праці, пізнавальні результати яких абстрагуються від живої цілісності людської діяльності й ідеалізуються у формі мовних значень. Комуніцируючись, вони стають надбанням свідомості індивідів. При тому вони зовсім не втрачають своєї абстрагованості, несуть у собі способи, предметні умови і результати дій, незалежно від суб'єктивної мотивації діяльності людей, в якій вони формуються.

Це особливе внутрішнє відношення виявляє себе у найпростіших психологічних фактах. Так, наприклад, старші учні, звичайно, добре розуміють значення екзаменаційної оцінки і ті наслідки, що витікають з цього. Проте, оцінка може виступити для свідомості кожного з них суттєво по-різному: скажемо, як крок (або перешкода) на шляху до обраної професії, або як спосіб утвердження себе в очах оточуючих, або можливо якимось інакше. Ось це і ставить психологію перед необхідністю розрізняти усвідомлене об'єктивне значення і його значення для суб'єкта. Так, значення оцінки може набувати у свідомості тих, хто вчиться, різний особистісний сенс.

Ця проблема неминуче виникає при аналізі, розуміючи всю обмеженість уяви про те, що значення в індивідуальній свідомості є лише більше або менше цілковитими і здійсненими проекціями «надіндивіду-

альних» значень, що існують у даному суспільстві. Проте вона не знімається і посиленнями на той факт, що значення переломлюються конкретними особливостями індивіда, його попереднім досвідом, своєрідністю його установок, темпераменту і т. ін.

Указана проблема виникає із реальної двоякості існування значень для суб'єкта. Інший бік руху значень у системі індивідуальної свідомості полягає в тій особливій їх суб'єктивності, що відбивається у пристрасності, що ними набувається, реальній подвійності існування значень для суб'єкта. Бік цей, проте, відкриває себе лише під час аналізу внутрішніх відносин, що зв'язують значення ще з однією «утворюючою» свідомістю – особистісним сенсом. Свідомість як форма психічного відображення, проте, не може бути зведена до функціонування засвоєних зовні значень, які, розгортаючись, керують зовнішньою і внутрішньою діяльністю суб'єкта.

Таким чином, індивідуальна свідомість як специфічно людська форма суб'єктивного відображення об'єктивної реальності може бути зрозумілою тільки як продукт тих відносин й опосередкованостей, що виникають у ході становлення й розвитку суспільства. Поза системою цих відносин існування індивідуальної психіки у формі свідомого відображення, свідомих образів неможливо. Навіть діяльнісний підхід у психологічному вивченні явищ свідомості дозволяє зрозуміти їх лише за тією обов'язковою умовою, що сама діяльність людини розглядається як процес, включений до системи відносин, здійснюючий її суспільне буття, що є способом її існування також як природної, тілесної істоти.

Питання для самоконтролю та перевірки

1. У чому суть сприйняття як основної форми пізнання?
2. Викладіть суть підходу до сприйняття у домарксистській і марксистській психології.
3. Розкрийте якісну різницю між розумовою й практичною діяльністю.
4. Що являє собою психічне відображення та його активність?
5. Розкрийте зміст двох підходів до процесу породження чуттєвого образу.
6. Охарактеризуйте поняття «чуттєва тканина свідомості».
7. Опишіть суть індивідуальної свідомості як специфічної форми суб'єктивного відображення об'єктивної реальності?

ТЕМА 3. ТЕОРІЯ СВІДОМОСТІ

1. *Аналіз основних напрямків вивчення свідомості.*
2. *Структура свідомості.*
3. *Генезис свідомості.*

3.1. Аналіз основних напрямків вивчення свідомості

Свідомість вивчає багато наук – філософію, антропологію, нейрофізіологію, соціологію, психологію, фізіологію та ін. Вона є предметом пильної уваги теології абсолютно всіх релігій. Проте за окремими теоретичними підходами, методологічними схемами, різними методиками поки не убачається цілісної наукової характеристики свідомості, хоч з психологічної точки зору можна говорити про деякі установлені її риси.

Хоч попередня суб'єктивно-емпірична психологія охоче називала себе наукою про свідомість, у дійсності вона ніколи не була такою. Явища свідомості або вивчались у плані чисто описовому, або зовсім виключались з предмета науково-психологічного знання, як того вимагали найбільш радикальні представники так званої «об'єктивної психології». Однак пов'язана система психологічної науки не може бути побудована поза конкретно-наукової теорії свідомості. Саме про це свідчать теоретичні кризи, що постійно виникають у міру накопичення конкретно-психологічних знань, об'єм яких, починаючи з другої половини минулого століття швидко зростає.

Свідомість незмінно виступала у психології як дещо зовні покладене, лише як умова протікання психічних процесів. Такою була, зокрема, позиція В. Вундта. «Свідомість, – писав він, – полягає в тому, що будь-які психічні стани ми знаходимо в собі, і тому ми не можемо пізнати сутності свідомості». Ідея зовнішньої покладовості свідомості полягала і у відомому порівнянні свідомості зі сценою, на якій відбуваються події душевного життя: щоби події ці могли відбуватися, потрібна сцена, але сама сцена не бере участі в них. Завдання психологічної науки – науково пояснити дієву роль свідомості, а це можливо лише за умови докорінної зміни самого підходу до проблеми і, перш за все, за

умови відмови від того обмеженого антропологічного погляду на пізнання, який примушує шукати її пояснення у процесах, що розігруються у голові індивіда під впливом діючих на нього подразників.

Отже, свідомість є щось позапсихологічне, психологічно без'якісне. Хоч ця думка не завжди висловлюється прямо, вона постійно мається на увазі. З нею не вступає у протиріччя жодна попередня спроба психологічно охарактеризувати свідомість. Мається на увазі, перш за все, та кількісна концепція свідомості, що з найбільшою прямоотою була висловлена ще Леддом: свідомість є те, що зменшується або збільшується, що частково втрачається уві сні і цілком втрачається при непритомності [60].

Можна сказати, що це своєрідне «світіння», світловий зайчик, який пересувається, або, іншими словами, прожектор, промінь якого освітлює зовнішнє чи внутрішнє поле. Його пересування по тому полю виражається у явищах уваги, в яких свідомість єдина й отримує свою психологічну характеристику, але знов-таки лише кількісну і просторову. «Поле свідомості» (або, що те ж саме, «поле уваги») може бути вужчим, більш концентрованим або більш широким, розсіяним, воно може бути більш стійким або менш стійким. Проте при всьому тому опис самого «поля свідомості» залишається без'якісним, безструктурним. Відповідно й «закони свідомості», що висувались, мали чисто формальний характер.

До законів свідомості відносять відносної ясності свідомості, безперервності свідомості, потоку свідомості, а також такі, як закон асоціації або висунуті гештальт-психологією закони цілісності і т. ін. Проте ці закони належать до явищ у свідомості, а не до свідомості як особливої форми психіки, і тому однаково дійсні як стосовно її «поля», так і відповідно до явищ, що виникають зовні цього «поля», – як на рівні людини, так і на рівні тварин.

Деяке особливе місце займає теорія свідомості, що виходить з французької соціологічної школи (Е. Дюркгейм, М. Хальбвакс та ін.). Як відомо, головна ідея цієї школи, що належить до психологічної проблеми свідомості, полягає в тому, що індивідуальна свідомість виникає в результаті впливу на людину свідомості суспільства, під впливом яко-

го її психіка соціалізується та інтелектуалізується, це і є свідомість людини. Але і в цій концепції цілком зберігається психологічна без'якісність свідомості, тільки тепер свідомість уявляється деякою площиною, на якій проєцируються поняття, концепти, що складають зміст суспільної свідомості. Цим свідомість ототожнюється із знанням: свідомість – це «свідомість», продукт спілкування свідомостей.

Інший напрямок, у рамках якого науковці намагались психологічно охарактеризувати свідомість, полягав в тому, щоб показати її як умову об'єднання внутрішнього психічного життя. «Об'єднання психічних функцій, здібностей і властивостей – це і є свідомість, вона тому, – писав Г. Ліппс, – одночасно є і самосвідомість» [32]. Простіше за все цю ідею висловив У. Джемс: свідомість – це «загальний хазяїн психічних функцій». Але саме на цьому прикладі особливо ясно видно, що таке розуміння свідомості цілком залишається у межах учення про її без'якісність і невизначеність. Адже саме У. Джемс говорив про себе: «Ось уже двадцять років, як я узяв під сумнів існування сутнього, що називається свідомістю... Мені здається, що настав час всім відкрито зректися неї» [22].

Експериментальна інтроспекція також була не в змозі проникнути до будови свідомості. Напроти, розуміючи під свідомістю її феноменальний склад з його внутрішніми, ідеальними відносинами, вони наполягають на «депсихологізації», якщо можна так висловитися, цих внутрішніх відносин. Психологія свідомості цілком розчиняється у феноменології. Цікаво відзначити, що автори, які ставили на меті проникнути «за» свідомість і розвивали учення про несвідому сферу психіки, зберігали це ж розуміння свідомості – як «зв'язаної організації психічних процесів» [77]. Як й інші представники глибинної психології, 3. Фрейд висуває проблему свідомості за сферу власне психології.

Метафізичні позиції у підході до свідомості, власне, і не могли привести психологію до якогось іншого її розуміння. Хоч ідея розвитку й проникла у домарксистську психологічну думку, вона не була розповсюджена на вирішення проблеми про природу людської психіки, так що остання продовжувала розглядатися як щось таке, що передує і лише «наповнюється» новим змістом.

Ці метафізичні позиції були зруйновані діалектно-матеріалістичним поглядом, що відкрив перед психологією свідомості зовсім нові перспективи. Вихідне положення марксизму полягає в тому, що воно являє собою якісно особливу форму психіки. Хоч свідомість і має свою довготривалу передісторію в еволюції тваринного світу, вперше вона виникає у людини у процесі становлення праці й суспільних відносин. Свідомість із самого початку є суспільний продукт. .

Марксистське положення про необхідність і про реальну функцію свідомості цілком виключає можливість розглядати у психології явища свідомості лише як епіфеномени, що супроводжують мозкові процеси і ту діяльність, яку вони реалізують. Разом із тим психологія, звичайно, не може просто постулювати активність свідомості. Завдання психологічної науки полягає в тому, щоб науково пояснити дієву роль свідомості, а це можливо лише за умови корінної зміни самого підходу до проблеми і, перш за все, за умови відмови від того обмеженого антропологічного погляду на пізнання, який примушує шукати його пояснення у процесах, що розігруються в голові індивіда під впливом подразників, що на нього діють.

Дійсне пояснення свідомості полягає не в цих процесах, а у суспільних умовах і способах тієї діяльності, що створює її необхідність. Ця діяльність характеризується тим, що відбувається її опредметнення, її «згасання», за виразом К. Маркса, у продукті. У цьому процесі відбувається опредметнення також і тих уявлень, які спонукають, спрямовують і регулюють діяльність суб'єкта. В її продукті вони набувають нової форми існування у вигляді зовнішніх об'єктів, що чуттєво сприймаються. Тепер вони самі стають об'єктами відображення. Співвідношення з вихідними уявленнями і є процесом їх усвідомлення суб'єктом – процесом, у результаті якого вони отримують своє подвоєння, своє ідеальне буття.

Такий опис процесу усвідомлення є, проте, неповним. Для того щоби цей процес зміг здійснитися, об'єкт повинен виступити перед людиною як такий, що закарбував психічний зміст діяльності, тобто своїм ідеальним боком. Виокремлення цього останнього, проте, не може бути зрозуміло у відволіканні від суспільних зв'язків, в які необхідно всту-

пають учасники праці, від їх спілкування. Вступаючи у спілкування між собою, люди виробляють також мову, що служить для означення предмета, засобів і самого процесу праці. Акти означення і суть є не що інше, як акти виокремлення ідеального боку об'єктів, а привласнення індивідами мови – привласнення означуваної ними у формі його усвідомлення. Це положення, проте, не може бути витлумачено у тому сенсі, що свідомість породжується мовою. Мова є не її деміургом, а формою її існування. За словесними значеннями приховується суспільна практика, перетворена й кристалізована в них діяльність, у процесі якої тільки й розкривається людині об'єктивна реальність.

Звичайно, розвиток свідомості у кожної окремої людини не повторює суспільно-історичного процесу виробництва свідомості. Але свідоме відображення світу не виникає у неї і в результаті прямої проєкції на її мозок уявлень і понять, вироблених попередніми поколіннями. Її свідомість теж є продуктом її діяльності у предметному світі. У цій діяльності, опосередкованій спілкуванням з іншими людьми, і здійснюється процес привласнення нею духовних багатств, накопичених людством.

Таким чином, радикальне для психологічної теорії відкриття К. Маркса полягає в тому, що свідомість – не прояв деякої містичної здібності людського мозку випромінювати «світло свідомості» під впливом діючих на неї речей – подразників. Це продукт тих особливих, тобто суспільних відносин, в які вступають люди, і які лише реалізуються посередництвом їх мозку, органів чуттів і органів дії. У породжених цими відносинами процесах і відбувається покладання об'єктів у формі їх суб'єктивних образів у голові людини, у формі свідомості [34].

Разом з історією свідомості К. Марксом були розроблені й основи наукової історії свідомості людей. Важливість цього для психологічної науки навряд чи можна переоцінити. Незважаючи на те, що психологія має у своєму розпорядженні великий матеріал з історичного розвитку мислення, пам'яті та інших процесів, зібраних головним чином істориками культури й етнографами, центральна проблема – проблема історичних етапів формування свідомості – залишалась нею невирішеною.

К. Маркс і Ф. Енгельс не тільки створили загальний метод історичного дослідження свідомості, вони розкрили також і ті фундаментальні зміни, які зазнає свідомість людини у ході розвитку суспільства. Йдеться, перш за все, про етап початкового становлення свідомості й мови і про етап перетворення свідомості у всезагальну форму специфічно людської психіки, коли відображення у формі свідомості розповсюджується на коло явищ оточуючого людину світу, на власну її діяльність і на неї саму.

3.2. Структура свідомості

Свідомість – вища, властива людині форма узагальненого відображення об'єктивних стійких властивостей і закономірностей оточуючого світу, формування у людини внутрішньої моделі зовнішнього світу, у результаті чого досягається пізнання і перетворення оточуючої дійсності.

Функція свідомості полягає у формуванні цілей діяльності, у попередній розумовій побудові дій і передбаченні їх результатів, що забезпечує розумне регулювання поведінки й діяльності людини. У свідомість людини включено певне ставлення до оточуючого середовища, до інших людей: «Моє ставлення до мого середовища – є моя свідомість» [34, с. 29].

Функції свідомості людини:

Відображальна: свідомість організує пізнавальні процеси (сприйняття, уявлення, мислення), а також організовує пам'ять.

Оціночна: свідомість бере участь у формуванні частини емоцій і більшості почуттів. Людина на рівні свідомості оцінює більшість подій і саму себе.

Креативна: творчість неможлива без свідомості. Багато довільних видів уяви організується на свідомому рівні: винахідництво, художня творчість.

Рефлексивна: різновидом свідомості є самосвідомість – процес, за допомогою якого людина аналізує свої думки і вчинки, спостерігає за собою, оцінює себе і та ін. Одне із значень слова «рефлексія» – це здатність свідомості людини зосередитися на самій собі. Крім того, даним терміном

ще означається механізм взаєморозуміння, тобто осмислення людиною того, як мислять і відчують інші люди, з якими вона взаємодіє.

Перетворююча: людина свідомо визначає більшість своїх цілей і окреслює шлях до їх досягнення. При тому вона часто не обмежується здійсненням розумових операцій з предметами і явищами, а виконує й реальні дії з ними, перетворюючи оточуючий світ відповідно до своїх потреб.

Часоутворююча: свідомість відповідає за формування цілісної часової картини світу, в якій є пам'ять про минуле, усвідомлення теперішнього і уява про майбутнє. Цим свідомість людини відрізняється від психіки тварин.

Свідомості людини притаманний ряд властивостей, завдяки яким відображення людиною оточуючого світу має суб'єктивний характер:

1. *Активність.* Свідомість пов'язана із діяльністю, з активним впливом на оточуючий світ.

2. *Вибірковий характер.* Свідомість спрямована не на весь світ у цілому, а тільки на визначені його об'єкти (частіше за все пов'язані з якимись нереалізованими потребами).

3. *Узагальненість й абстрагованість.* Свідомість оперує не реальними предметами та явищами оточуючого світу, а узагальненими й абстрактними поняттями, позбавленими частини атрибутів, конкретних для об'єкта дійсності.

4. *Цілісність.* Свідомість психічно здорової людини, як правило, є цілісною. В рамках даної властивості можливі внутрішні конфлікти цінностей або інтересів. При деяких видах психічних захворювань цілісність свідомості порушується (шизофренія).

5. *Константність.* Відносна стійкість, незмінність і наступність свідомості, що визначаються пам'яттю. Константність свідомості обумовлюється властивостями особистості.

6. *Динамічність.* Її змінність і здатність до безперервного розвитку обумовлена короткочасними й швидкозмінними процесами, які можуть закріплюватися у стані і в нових властивостях особистості.

7. *Викривленість.* Свідомість завжди відображає дійсність у викривленому вигляді (частина інформації губиться, а друга частина ви-

кривлена індивідуальними особливостями сприйняття й установками особистості).

8. *Індивідуальний характер*. Свідомість кожної людини відрізняється від свідомості інших людей. Це пов'язано з рядом факторів: генетичними відмінностями, умовами виховання, життєвим досвідом, соціальним оточенням і т.ін.

9. *Здатність до рефлексії*. Свідомості притаманна здатність до самопостереження й самооцінки, а також людина може уявляти собі, як її оцінюють оточуючі люди. Іншими словами – це взаємодія.

Свідомість розвивається у людини тільки в соціальних контактах. У філогенезі свідомість людини розвивається і стає можливою лише за умов активного впливу на природу, за умов трудової діяльності. Свідомість можлива лише за умов існування мови, мовлення, що виникає одночасно із свідомістю у процесі праці.

Первинним актом свідомості є акт ідентифікації із символами культури, що організує людську свідомість, робить людину людиною. За виокремленням смислу, символу й ідентифікацією з ним слідує виконання, активна діяльність дитини з відтворення взірців людської поведінки, мовлення, мислення, свідомості, активна діяльність дитини у відображенні оточуючого світу і регуляції своєї поведінки.

Але виконання смислу культурного символу, зразку веде за собою раціоналізований ним шар свідомості, який може досить самостійно розвиватися за допомогою механізму рефлексії, аналізу (мислєдіяльність). У деякому сенсі усвідомлення протилежне рефлексії. Якщо усвідомлення є досягненням цілісності ситуації, дає картину цілого, то рефлексія, навпроти, розділяє це ціле, наприклад, шукає причину утруднень, здійснює аналіз ситуації, визначає цілі діяльності. Таким чином, усвідомлення є умовою рефлексії, але, у свою чергу, рефлексія є умовою для більш високого, глибокого й вірного усвідомлення, розуміння ситуації в цілому.

Виокремлюють 2 шари свідомості:

- *Буттєва свідомість* (свідомість для буття), що містить у собі: біодинамічні властивості рухів, досвід дій; чуттєві образи.

- *Рефлексивна* свідомість (свідомість для свідомості), містить у собі: значення та смисл.

На буттєвому шарі свідомості вирішуються дуже складні завдання, тому що для ефективної у тій чи іншій ситуації поведінки необхідною є актуалізація потрібного на даний момент образу й потрібної рухомої програми, тобто образ дії повинен вписуватися до образу світу. Світ ідей, понять, життєвих і наукових знань співвідноситься із значенням (рефлексивної свідомості). Світ людських цінностей, переживань, емоцій – із смислом (рефлексивної свідомості). Світ виробничої, предметно-практичної діяльності співвідноситься із біодинамічною тканиною руху і дії (буттєвого шару свідомості); світ уявлень, уяв, культурних символів і знаків – із чуттєвою тканиною буттєвої свідомості. Свідомість народжується і присутня у всіх цих світах. Епіцентром свідомості є свідомість власного «Я».

Буттєвий шар містить у собі витoki й початки рефлексивного шару, оскільки значення й смисли народжуються у буттєвому шарі. Виражене у слові значення містить: образ, операційне й предметне значення, осмислену й предметну дію. Слова, тобто мова не існує тільки як мова, в ній об'єктувались форми мислення, які нами й передаються через використання мови.

Мова й об'єктовані в ній форми мислення – це певним чином раціоналізовані форми свідомості, що набувають зорової самостійності, проте в дійсності є тільки вершиною айсбергу. Рефлектовані, раціональні структури свідомості містять у своїй основі інший зміст, джерело й енергію утворення. Вони є тільки частиною реалізації базових позицій свідомості, по-перше, у свідомості часто мають місце конфліктуючі структури. І вирішення таких конфліктів, вивільнення енергії свідомості для подальшого циклу розвитку можливо тільки через акти усвідомлення на собі (у тому сенсі, що весь психічний зміст, що підлягає свідомості, уже існує й функціонує в моїй психіці, і тільки те, що живе у мені, я і можу усвідомити). Раціональні структури є тільки окремою реалізацією базових позицій свідомості, по-друге, у свідомості часто мають місце конфліктуючі структури. І вирішення таких конфліктів, вивільнення енергії свідомості для подальшого циклу розвитку можливо тільки через

акти усвідомленості на собі (у тому сенсі, що весь психічний зміст, що належить свідомості, вже існує й функціонує у моїй психіці, і тільки те, що живе в мені, я й можу усвідомити).

Функція організації свідомості (її завдання й смисл) полягає у вивільненні психічної енергії свідомості, у розширенні горизонтів свідомості, і, що є основним, у створенні оптимальних і необхідних умов для нового циклу розвитку. Із усього викладеного вище можна зробити такі висновки у контексті ідеї безперервного розвитку:

1. Необхідний подвійний (зовні та зсередини) опис генезису розвитку знання, діяльності.

2. У ході проектування розвитку необхідна сумісність цих двох точок зору. Основою проектування розвитку можуть бути або задана форма свідомості, або властивості діяльності, здібності до діяльності, що завдаються ззовні.

3. Розвиток знань, діяльності можна описувати самотійно, як ззовні, так і зсередини (зовні це буде опис діяльності, її розгорнення у ході введення проблемних ситуацій, рефлексивних виходів й т. ін.; зсередини це буде генезис форм свідомості, їх трансформації, переутворення одна в одну.).

Вершиною розвитку свідомості є формування *самосвідомості*, яка дозволяє людині не тільки відображати зовнішній світ, але, виокремивши себе у цьому світі, пізнавати свій внутрішній світ, переживати його й визначеним чином ставитися до себе. Мірилом для людини в її ставленні до себе є, передусім, інші люди. Свідома поведінка є не тільки проявом того, якою є людина в дійсності, скільки результатом уявлень людини про себе, що склалися на підставі спілкування з нею оточуючих.

Усвідомлення себе як стійкого об'єкта припускає внутрішню цілісність, постійність особистості, яка, незалежно від ситуацій, що змінюються, здатна при тому залишатися самою собою. Відчуття людиною своєї єдиності підтримується безперервністю її переживань у часі: минуле, теперішнє, майбутнє. Безперервність таких переживань надає людині можливості інтегрувати себе у єдине ціле.

Головна функція самосвідомості – зробити доступними для людини мотиви й результати її вчинків і надати можливості зрозуміти, якою

вона є в дійсності, оцінити себе, якщо оцінка буде незадовільною, то людина може зайнятися самовдосконаленням, саморозвитком, або включивши захисні механізми, витіснити ці неприємні відомості, уникаючи травмуючого впливу внутрішнього конфлікту.

Для самосвідомості найбільш значуще стати самим собою (сформувати себе як особистість, залишитися самим собою (не зважаючи на впливи, що заважають) і уміти підтримувати себе у тяжких станах. Для того щоб самоактуалізуватися, треба осмілитися цілком зануритися у будь-що без залишку, зважитися на вибір, ухвалювати рішення і брати на себе відповідальність, прислухатися до себе самого, надати можливості проявляти свою індивідуальність, безперервно розвивати свої розумові здібності, реалізувати свої можливості цілком у кожний даний момент.

У зоні ясної свідомості знаходить своє відображення мала частина сигналів, що надходять із зовнішнього і внутрішнього середовища організму. Сигнали, що потрапили до зони ясної свідомості, використовуються людиною для усвідомленого управління своєю поведінкою. Решта сигналів також використовується організмом для регулювання деяких процесів, але на підсвідомому рівні. Багато спостережень психологів довело, що до зони свідомості у даний момент підпадають ті об'єкти, які утворюють перешкоди для продовження попереднього режиму регулювання. Труднощі, що виникли, привертають увагу, і вони, таким чином, усвідомлюються. Усвідомлення обставин, що утруднюють регуляцію або вирішення завдання, сприяють знаходженню нового режиму регулювання або нового способу вирішення, але як тільки їх знайдено, управління знов передається у підсвідомість, а свідомість вивільняється для рішення знов виникаючих труднощів.

Ця безперервна передача управління забезпечує людині можливість вирішувати все нові завдання, спирається на гармонійну взаємодію свідомості й підсвідомості. Свідомість залучається до даного об'єкта тільки на короткий інтервал часу і забезпечує вироблення гіпотез у критичні моменти браку інформації. Недарма видатний психіатр Е. Клаппаред дотепно зауважив, що ми усвідомлюємо свої думки за мірою нашого невміння пристосуватися. Типові завдання, що часто зустрічаються у

звичайній обстановці, вирішує людина підсвідомо, реалізуючи автоматизми. Автоматизми підсвідомості розвантажують свідомість від рутинних операцій (ходьба, біг, професійні навички і т. ін.) для нових завдань, які на даний момент можуть бути вирішені тільки на свідомому рівні.

Багато знань, відносин, переживань, що складають внутрішній світ кожної людини, не усвідомлюються нею, і спонукання, викликані ними, обумовлюють поведінку, не зрозумілу ні для неї самої, ні для оточуючих. Неусвідомлена регуляція може розглядатися як цілеспрямована лише у тому сенсі, що після досягнення визначеної цілі відбувається зниження напруги так само, як і при усвідомленому управлінні. З. Фрейд показав, що неусвідомлені спонукання знаходяться в основі багатьох осередків прихованої напруги, які можуть породжувати психологічні труднощі адаптації і навіть захворювання.

Більша частина процесів, які протікають у внутрішньому світі людини, нею не усвідомлюються, але у принципі кожен з них може стати усвідомленим. Для цього треба виразити його словами – вербалізувати. З цього приводу виокремлюють:

1) підсвідоме – ті уявлення, бажання, дії, устремління, які вийшли зараз із свідомості, але можуть потім знову прийти у свідомість;

2) власне несвідоме – таке психічне, яке ні за будь-яких обставин не стає свідомим.

З. Фрейд вважав, що несвідоме – це не стільки процеси, на які не спрямовується увага, скільки переживання, які пригнічуються свідомістю, проти яких свідомість будує потужні бар'єри. *Психоаналіз* включає пошук прихованих осередків у корі мозку, виникаючих при витисненні неприйнятних бажань, і обережну допомогу людині у свідомості й переоціненні переживань, що її тривожать. Психоаналіз використовує пошук осередка (його пригадування), його розкриття (переклад інформації у словесну форму), переоцінення (зміну системи установок, відносин) переживання відповідно до нової значущості, ліквідацію осередка збудження, нормалізацію психічного стану людини.

Психоаналіз – процедура довготривала і потребує довірчого спілкування людини з психоаналітиком. В останній час розроблено новий метод розтину й пошуку прихованих осередків (пригнічених пережи-

вань, психотравм, бажань, неправильних дій) і гармонізації внутрішнього світу людини – метод ребьофінгу. Для витіснення із свідомості й утримання у пригніченому загальмованому стані «небажаних переживань» втрачається визначена кількість психічної енергії, і чим більше таких «пригнічених осередків», тим більше енергії залучається на це блокування, у результаті чого людина може відчувати деякий брак енергії для своєї життєдіяльності, що виявляється у незадовільному психічному й фізичному самопочутті, у втраті інтересу, радості у житті, у збільшенні проблем, конфліктів і труднощів.

Метод ребьофінгу дозволяє розкрити й усунути «приховані осередки пригнічених переживань», вивільнити психічну енергію й інтегрувати цю енергію у поточну життєдіяльність, отримуючи заряд активності, енергії, радості й насолоди, чудового самопочуття. Ребьофінг – це сучасний метод самодопомоги, він застосовує певну техніку дихання, для того щоб надати людині позитивні й глибоко деталізовані уявлення про її розум, тіло, емоції.

У результаті людина узнає, що міститься у підсвідомості, розкриває «осередки пригнічення» й інтегрує, перетворює пригнічене (те, що людина робила якось неправильно) у загальне почуття активності й гарного самопочуття. Ребьофінг надає можливості розуму й тілу обережно перебудувати себе таким чином, щоб збільшити відчуття щастя, ефективність діяльності, міцне здоров'я, внутрішню гармонію особистості. Тільки переводячи неусвідомлені імпульси в усвідомлені, можна досягти контролю над ними, набуваючи великої влади над своїми вчинками і підвищуючи впевненість у своїх силах.

Таким чином, свідомість як внутрішня модель, що відображає зовнішнє середовище людини і її власний світ в їх стабільних властивостях і динамічних взаємовідносинах, допомагає людині ефективно діяти в реальному житті.

3.3. Генезис свідомості

Діяльність суб'єкта – зовнішня і внутрішня – опосередковується й регулюється психічним відображенням реальності. Те, що у предметному світі виступає для суб'єкта як мотиви, цілі й умови його діяльності,

повинно бути ним так чи інакше сприйнято, представлено, зрозуміло, утримано й відтворено в його пам'яті. Це ж стосується й процесів його діяльності і до самого себе – до його станів, властивостей, особливостей. Таким чином, аналіз діяльності приводить нас до традиційних тем психології. Проте тепер проблема прояву психічних процесів перетворюється на проблему їх походження, їх породження тими суспільними зв'язками, в які вступає людина у предметному світі.

Психічна реальність, яка безпосередньо відкривається нам, – це суб'єктивний світ свідомості. Знадобились століття, щоби вивільнитися від ототожнення психічного й свідомого. Дивовижна та різноманітність шляхів, що вели до їх розрізнення у філософії, психології, фізіології: достатньо назвати імена К. Лейбніца, М. Фехнера, З. Фрейда, І.М. Сеченова та І.П. Павлова.

Вирішальний крок полягав в утвердженні ідеї про різні рівні психічного відображення. З історичної, генетичної точки зору це означало визнання існування до свідомої психіки тварин і появи у людини якісно нової її форми – свідомості. Так виникли нові питання: про об'єктивну необхідність, якій відповідає свідомість, що виникає, про те, що її породжує, про її внутрішню структуру.

Свідомість у своїй безпосередності є картина світу, що відкривається суб'єктові, у неї включений і він сам, і його дії і стани. Перед недосвідченою людиною наявність у неї цієї суб'єктивної картини світу не ставить, зрозуміло, жодних теоретичних проблем: перед нами світ, а не картина світу. В цьому стихійному реалізмі полягає справжня, хоч і найважливіша правда. Інша справа – ототожнення психічного відображення і свідомості, це не більш чим ілюзія нашої інтроспекції. Вона виникає з широти свідомості, що здається необмеженою. Запитуємо себе, чи усвідомлюємо ми те чи інше явище, і, звичайно, майже миттєво вирішуємо її. Очевидно, що пояснення природи свідомості криється в тих же особливостях людської діяльності, які створюють її необхідність: в її об'єктивно-предметному, продуктивному характері.

Трудова діяльність закарбовується у своєму продукті. Відбувається, говорячи словами К. Маркса, перехід діяльності у властивість, що перебуває у спокої. Перехід цей являє собою процес матеріального пе-

ревілення предметного змісту діяльності, яке презентується тепер суб'єкту, тобто постає перед ним у формі образу предмета, що сприймається. Інакше кажучи, у самому першому наближенні породження свідомості можна подати так: уявлення, що управляє діяльністю, перетворюючись у предметі, отримує своє друге, «об'єктивоване» існування, доступне чуттєвому сприйняттю, у результаті суб'єкт наче бачить своє уявлення у зовнішньому світі, дублюючись, воно усвідомлюється.

Описана схема є, проте, неспроможною. Вона повертає нас до попередньої суб'єктивно-емперичної, за суттю ідеалістичної точки зору, яка і виокремлює, по-перше, ту обставину, що вказаний перехід має свою необхідну передумову свідомості – наявність у суб'єкта уявлень, намірів, розумових планів, схем або «моделей». Ці психічні явища й об'єктивуються в діяльності та її продуктах. Що ж стосується самої діяльності суб'єкта, то керована свідомістю, вона виконує у ставленні до її змісту лише передавальну функцію й функцію їх «підкріплення – непідкріплення».

Проте головне полягає зовсім не в тому, щоб указати на активну, керуючу роль свідомості. Проблема полягає у тому, щоб зрозуміти свідомість як суб'єктивний продукт, як перетворену форму прояву тих суспільних за своєю природою відносин, які здійснюються зовсім не просто виразником і переносником психічного образу, що об'єктивується в її продукті. У продукті закарбовується не образ, а саме діяльність, той предметний зміст, який діяльність об'єктивно несе в собі.

Переходи суб'єкт – діяльність – предмет утворюють ніби коловий рух, тому може здаватися байдужим, яку з його ланок або моментів взяти як вихідну. Проте це зовсім не рух у зачарованому колі. Коло це розмикається, й розмикається власне у самій чуттєво-практичній діяльності. Вступаючи у пряме зіткнення з предметною дійсністю й підкорюючись їй, діяльність видозмінюється, збагачується, в цій своїй збагачуваності вона кристалізується у продукті. Здійснена діяльність більш багата, істинна, ніж свідомість, що передує їй. При тому для свідомості суб'єкта внески, що робляться його діяльністю, залишаються прихованими, звідси й виникає, що свідомість може здаватися основою діяльності. Проте в дійсності за цими явищами знаходяться згадані об'єктивні

зв'язки і відносини суспільних індивідів, які виступають для них як явища їх свідомості. Разом з тим явища свідомості складають реальний момент у русі діяльності.

Підхід до свідомості, про яку йдеться, у корні змінює постановку найважливішої для психології проблеми – проблеми співвідношення суб'єктивного образу і зовнішнього предмета. Він знищує ту містифікацію цієї проблеми, яку створює в психології багаторазово згадуваний постулат безпосередності. Адже якщо виходити із припущення, що зовнішні впливи безпосередньо викликають у нас, у нашому мозку, суб'єктивний образ, то тут же постає питання, як це відбувається, що образ цей виступає як існуючий поза нами, поза нашої суб'єктивності – в координатах зовнішнього світу.

Цей процес спочатку виникає у тій же системі об'єктивних відносин, в якій відбувається перехід предметного змісту діяльності в її продукт. Але для того, щоб процес цей реалізувався, недостатньо, аби продукт діяльності, що убрав її у собі, представ перед суб'єктом своїми речовинними властивостями; повинна відбутися така його трансформація, в результаті якої він зміг би виступити як такий, що пізнається суб'єктом, тобто ідеально. Трансформація ця відбувається засобом функціонування мови, яка є продуктом і засобом спілкування між собою учасників виробництва.

Мова несе у своїх значеннях (поняттях) той чи інший предметний зміст, цілком вивільнений від своєї речовинності. Так, їжа є, звичайно, речовинним предметом, значення «їжа» не містить в собі жодного грама харчової речовини. При тому і сама мова також має своє речовинне існування, проте мова, взята у відношенні до означуваної реальності, є лише формою її буття, як і ті речовинні розумові процеси індивідів, які реалізують її усвідомлення [33].

Отже, індивідуальна свідомість як специфічно людська форма суб'єктивного відображення об'єктивної реальності може бути зрозумілою тільки як продукт тих відносин і опосередкованостей, що виникають у ході становлення й розвитку суспільства. Поза системою цих відносин існування індивідуальної психіки у формі свідомого відображення, свідомих образів неможливо. Для психології ясне розуміння цього

тим більш є важливим, що вона дотепер остаточно не відмовилась у поясненні явищ свідомості від наївного антропологізму. Навіть діяльний підхід у психологічному вивченні явищ свідомості дозволяє зрозуміти їх лише при тій обов'язковій умові, що сама діяльність людини розглядається як процес, включений у систему відносин, здійснюючий її суспільне буття, що є способом її існування також і природної, тілесної істоти.

Звичайно, вказані умови і відносини, що породжують людську свідомість, характеризують її лише на самих ранніх етапах. У подальшому у зв'язку із розвитком матеріального виробництва і спілкування, виокремленням, а потім й обособленням духовного виробництва і технізацією мови, що відбувається, свідомість людей вивільняється від прямого зв'язку з їх безпосередньо-практичною трудовою діяльністю. Коло свідомого все більше розширюється, так що свідомість стає у людини універсальною, хоч і не єдиною формою психічного відображення. Вона і зазнає при цьому чимало радикальних змін.

Першопочаткова свідомість існує лише у формі психічного образу, що відкриває суб'єктові оточуючий його світ, діяльність же, як і раніше, залишається практичною, зовнішньою. На більш пізньому етапі предметом свідомості стає також і діяльність: усвідомлюються дії інших людей, а через них і власні дії суб'єкта. Тепер вони комуніцируються за допомогою жестів або звукового мовлення. Це і є передумовою породження внутрішніх дій і операцій, що протікають в умі, у «плані свідомості». Свідомість-образ стає також свідомістю-діяльністю. Саме в цій своїй повноті свідомість і починає здаватися емансипованою від зовнішньої, чуттєво-практичної діяльності і більш того – управляючою нею.

Інша капітальна зміна, що зазнається свідомістю у ході історичного розвитку, полягає у руйнуванні первинної злитності свідомості групи і свідомості утворюючих її індивідів. Це відбувається через те, що усвідомленим стає широке коло явищ, яке містить у собі також явища, що належать до сфери таких відносин індивідів, які складають особливе у житті кожного з них. Разом із тим виробляються ідеологічні уявлення, які включаються у процес свідомості конкретними індивідами їх реальних життєвих відносин.

Виникає найскладніша картина внутрішніх зв'язків, сплетінь і взаємопереходів, що породжується розвитком внутрішніх протиріч, які у своєму абстрактному вигляді виступають вже під час аналізу найпростіших відносин, характеризуючих систему людської діяльності. На перший погляд занурення дослідження у цю найскладнішу картину може здаватися таким, що уводить від завдань конкретно-психологічного вивчення свідомості до підміни психології соціологією. Насправді, психологічні особливості індивідуальної свідомості тільки й можуть бути зрозумілими через їх зв'язки з тими суспільними відносинами, в які включений індивід.

Питання для самоконтролю та перевірки

1. У чому полягає суть антропологічного погляду на пізнання?
2. Поясніть сутність психологічної проблеми свідомості.
3. Викладіть суть матеріалістичного положення про необхідність і реальну функцію свідомості.
4. У чому полягає сучасне розуміння свідомості та її функцій?
5. Якими є властивості свідомості?
6. Розкрийте роль свідомості у формуванні внутрішнього світу людини.
7. Охарактеризуйте сутність самосвідомості.
8. Опишіть генезис свідомості у ході історичного розвитку.

ТЕМА 4. ПРОБЛЕМА ДІЯЛЬНОСТІ У ПСИХОЛОГІЇ

- 1. Два підходи психологічної науки у вивченні діяльності.*
- 2. Категорії предметної діяльності.*
- 3. Співвідношення зовнішньої і внутрішньої діяльності.*
- 4. Загальна будова діяльності та її генезис.*

4.1. Два підходи психологічної науки у вивченні діяльності

Останні роки у психології відбувався прискорений розвиток окремих її гілок і прикладних досліджень. У той же час теоретичним проблемам загальної психології приділялось значно менше уваги. Разом з тим радянська психологія, формуючись на марксистсько-ленінській філософській основі, висунула принципово новий підхід до психіки і вперше внесла до психології ряд найважливіших категорій.

Серед указаних вище категорій важливе значення має категорія діяльності. Пригадаємо визначні тези К. Маркса про Л.Фейєрбаха, в яких говориться, що головний недолік попереднього метафізичного матеріалізму полягає в тому, що він розглядав чуттєвість тільки у формі спостереження, а не як людську діяльність, практику; що діяльна сторона, на протилежність матеріалізму, розвивалась ідеалізмом, який, проте, розумів її абстрактно, а не як дійсну чуттєву діяльність людини [34, с. 1].

Саме так було і у всій домарксистській психології. Проте, і у сучасній психології, що розвивається поза марксизмом, ситуація залишається попередньою. Діяльність у ній інтерпретується як відповідь на зовнішні впливи пасивного суб'єкта, обумовлені його вродженою організацією і ученням. Однак саме це і розколює психологію на природно наукову і психологію як науку про дух. Кризові явища, що виникають у зв'язку з цим у психології, зберігаються і зараз, вони тільки стали виражатися у менш явних формах.

Характерний для наших днів інтенсивний розвиток міждисциплінарних досліджень, що пов'язують психологію з нейрофізіологією, кі-

бернетикою й логіко-математичними дисциплінами, із соціологією й історією культури, – сам по собі ще не може привести до вирішення фундаментальних методологічних проблем психологічної науки. Залишаючи їх невирішеними, він лише посилює тенденцію до небезпечної ситуації, що погрожує психології втратою свого предмета.

Не є свідченням теоретичного прогресу й та обставина, що зіткнення різних психологічних напрямків втратило зараз свою попередню гостроту. Науковий синтез різномірних комплексів, здобутих психологічних фактів та узагальнень, зрозуміло, не може бути досягнутим шляхом їх простого з'єднання за допомогою загального переплетіння. Він потребує подальшої розробки концептуального устрою психології, пошуку нових наукових теорій.

При всьому розмаїтті напрямків, про які йдеться, загальне між ними, з методологічної точки зору, в тому, що вони виходять з двочленної схеми аналізу: вплив на рецептуючі системи суб'єкта – виникаючі відповідні об'єктивні й суб'єктивні явища, викликані даним впливом. Схема ця з класичною ясністю виступила уже у психофізиці й фізіологічній психології минулого століття. Головне завдання, яке ставилось тоді, полягало у вивченні залежності елементів свідомості від параметрів, викликаючи їх подразники. Пізніше, у біхевіоризмі, тобто стосовно до вивчення поведінки, ця двочленна схема знайшла свій прямий вираз у визначеній формулі $S \rightarrow R$.

Незадовільність цієї схеми полягає в тому, що вона виключає з поля зору дослідження той змістовний процес, в якому здійснюються реальні зв'язки суб'єкта з предметним світом, його предметну діяльність. Така абстракція від діяльності суб'єкта виправдана лише у вузьких рамках лабораторного експерименту, що має на меті виявити елементарні психофізіологічні механізми. Достатньо, проте, вийти за ці вузькі рамки, як відразу спостерігається її неспроможність. Принципові труднощі, утворювані в психології двочленною схемою аналізу породили наполегливі спроби подолати її. Одна з ліній, якою йшли ці спроби, знайшла своє відображення у підкресленні того факту, що ефекти зовнішніх впливів залежать від їх переломлення суб'єктом, від тих психологічних «проміжних змінних», які характеризують його внутрішній стан.

Свого часу С.Л. Рубінштейн висловив це у формулі, яка наголошувала, що «зовнішні причини діють через внутрішні умови» [64]. Звичайно, формула ця є незаперечною. Якщо, проте, під внутрішніми умовами маються на увазі поточні стани суб'єкта, що підлягає впливу, то вона не вносить до схеми $S \rightarrow R$ нічого принципово нового. Адже навіть неживі об'єкти при зміні своїх станів по-різному виявляють себе у взаємодії з іншими об'єктами: на пом'якшеному ґрунті сліди будуть чітко виکارбовуватися, а на сухому ґрунті, що спресувався, – ні.

Уведення поняття проміжкових змінних, безсумнівно, збагачує аналіз поведінки, проте воно зовсім не знімає постулату безпосередності, що згадувався. Справа в тому, що хоч змінні, про які йде мова, і є проміжними, але тільки у смислі внутрішніх станів самого суб'єкта. Сказане належить і до «мотивуючих факторів» – потреб і потягів. При всіх відмінностях цих напрямків і розумінні самої мотивації та її ролі незмінним залишалось головне: протиставлення мотивації об'єктивним умовам діяльності, зовнішньому світу.

Особливо слід виокремити спроби вирішити дану проблему, що йдуть з боку так званої культурології. Визнаний засновник цього напрямку Л. Уайт розвивав ідею «культурної детермінації» явищ у суспільстві і поведінці індивідів. Виникнення людини і людського суспільства приводить до того, що раніше прямі, натуральні зв'язки організму із середовищем стають опосередкованими культурою, яка розвивається на базі матеріального виробництва [88].

При цьому культура виступає для індивідів у формі значень, що передаються мовними знаками-символами. Виходячи з цього, Л. Уайт пропонує трьохчленну формулу поведінки людини: організм людини \rightarrow культурні стимули \rightarrow поведінка. Формула ця створює ілюзію подолання постулату безпосередності і схеми $S \rightarrow R$, що витікає із нього. Проте введення до цієї схеми як опосередкованої ланки культури, неминуче замикає психологічне дослідження в коло явищ свідомості – суспільної й індивідуальної. Відбувається проста підстановка: місце світу предметів тепер займає світ вироблених суспільством знаків, значень. Таким чином, ми знову стоїмо перед двочленною схемою $S \rightarrow R$, але тільки стимул інтерпретується в ній як «культурний стимул».

Зовсім інша лінія, якою йшло ускладнення аналізу, що витікає з постулату опосередкованості, була породжена відкриттям регулювання поведінки засобом зворотних зв'язків, чітко сформульованих Н.Н. Ланге [29]. Уже перші дослідження побудови складно-рухових процесів у людини, серед яких потрібно особливо назвати роботи Н.А. Бернштейна [9], показали роль рефлекторного кільця із зворотними зв'язками, дали можливість по-новому зрозуміти механізм широкого кола явищ.

За цей час, який відділяє нас від перших робіт, виконаних ще у 30-ті роки, теорія управління й інформації набула загальнонаукового значення, охоплюючи процеси як у живих системах, так і у неживих. Розроблені за ці роки поняття кібернетики пізніше були сприйнятими більшістю психологів як зовсім нові. Відбулось наче друге їх народження в психології – обставина, що створила у деяких ентузіастів кібернетичного підходу враження, ніби знайдені нарешті нові методологічні основи всеохоплюючої психологічної теорії.

Поняття сучасної теоретичної кібернетики утворюють дуже важливу площину абстракції, що дозволяє описувати особливості структури й руху найширшого класу процесів, які за допомогою попереднього понятійного апарату не могли бути описаними. Разом із тим дослідження, що йдуть у цій новій площині абстракції, не зважаючи на їх незаперечну продуктивність, самі по собі не спроможні надати рішення фундаментальних методологічних проблем тієї чи іншої області знань. Тому немає нічого парадоксального в тому, що і у психології введення понять про управління, інформаційні процеси й про системи, що саморегулюються, не відміняє згаданий постулат безпосередності.

Висновок полягає в тому, що певне, ніяке ускладнення вихідної системи, що витікає із цього постулату, так би мовити, «зсередини» не у змозі усунути ті методологічні труднощі, які вона утворює у психології. Щоби зняти їх, треба замінити двочленну схему аналізу принципово іншою схемою, а цього не можна зробити, не відмовившись від постулату безпосередності.

Головна теза, обґрунтуванню якої присвячується подальший виклад, полягає в тому, що реальний шлях подолання цього, за висловом

Д.К. Узнадзе, «рокового» для психології постулату відкривається введенням у психологію категорії предметної діяльності. Висовуючи це положення, треба відразу ж уточнити: йдеться саме про діяльність, а не про поведінку й не про ті нервові фізіологічні процеси, що реалізують діяльність. Справа в тому, що «одиниці» й мова, які вичленяються аналізом, і за допомогою яких описуються поведінські процеси, з одного боку, і предметна діяльність – з іншого, не збігаються між собою.

Отже, у психології склалась така альтернатива: або зберегти як основну двочленну схему: вплив об'єкта \rightarrow зміна поточних станів суб'єкта (чи схему $S \rightarrow R$), або виходити з трьохчленної схеми, що містить середню ланку – діяльність суб'єкта та її умови, цілі й засоби, – ланку, що опосередковує зв'язки між ними. З точки зору проблеми детермінації психіки ця альтернатива може бути сформульована так: або ми встаємо на позицію, що свідомість визначається оточуючими речами, явищами, або на позицію, яка стверджує, що свідомість визначається суспільним буттям людей, яке, за визначенням класиків К. Маркса й Ф. Енгельса, є не що інше, як реальний процес їх життя [35, с. 25].

4.2. Категорії предметної діяльності

Діяльність є одиниця життя тілесного, матеріального суб'єкта. На психологічному рівні це одиниця життя, опосередкована психічним відображенням, реальна функція якого полягає в тому, що воно орієнтує суб'єкта у предметному світі. *Іншими словами, діяльність – це не реакція і не сукупність реакцій, а система, що має будову, свої внутрішні переходи і перетворення, свій розвиток.*

Введення категорії діяльності у психологію змінює весь поняттєвий стрій психологічного знання. Але для цього необхідно взяти цю категорію у всій її повноті, в її найважливіших залежностях і детермінаціях: з боку її структури і в її специфічній динаміці, в її різних видах та формах. Інакше кажучи, мова йде про те, щоби відповісти на питання, як саме виступає категорія діяльності у психології. Питання це ставить ряд далеко ще не вирішених теоретичних проблем.

При всій своїй своєрідності діяльність індивіда являє собою систему, включену в систему відносин суспільства. Поза цих відносин

людська діяльність взагалі не існує. Як саме вона існує, визначається тими формами й засобами матеріального і духовного спілкування, що породжуються розвитком виробництва і що не можуть реалізовуватися інакше, як у діяльності конкретних людей [35, с. 19] Діяльність кожної окремої людини залежить при тому від її місця у суспільстві, від умов, що випадають на її долю, від того, як вона складається у неповторних індивідуальних обставинах.

Особливо слід застерегти проти розуміння діяльності людини як відношення, існуючого між людиною і суспільством, що протистоїть їй. Це необхідно підкреслювати, тому що представники позитивістські концепції всіляко нав'язують ідею протиставлення людського індивіда суспільству. Для людини суспільство ніби складає лише те зовнішнє середовище, до якого вона змушена пристосовуватися, щоб вижити, зовсім так, як тварина змушена пристосовуватися до зовнішнього природного середовища.

При цьому випускається головне – те, що у суспільстві людина знаходить не просто зовнішні умови, до яких вона повинна пристосувати свою діяльність, але що самі ці суспільні умови несуть у собі мотиви і цілі її діяльності, її засоби і способи, словом, те, що суспільство виробляє діяльність утворюючих його індивідів. Звичайно, це зовсім не означає, що їх діяльність лише персоніфікує відносини суспільства і його культуру. Маються складні пов'язуючі їх трансформації і переходи, так що жодне пряме зведення одного до іншого неможливо.

Передісторія людської діяльності починається з придбання життєвими процесами предметності. Останнє означає собою також появу елементарних форм психічного відображення – перетворення подразненості у чуттєвість, у «здатність відчуття». Подальша еволюція поведінки і психіки тварин може бути адекватно зрозумілою саме як історія розвитку предметного змісту діяльності. На кожному новому етапі виникає все більш цілковита підпорядкованість процесів діяльності об'єктивним зв'язкам і відношенням властивостей предметів, у взаємодію з якими вступає тварина. Предметний світ ніби все більше «втягується» у діяльність. Розвиток предметного змісту діяльності знаходить своє відбиття у розвитку психічного відображення, що йде услід і регу-

лює діяльність у предметному середовищі.

На перший погляд здається, що уявлення про предметну природу психіки належить тільки до сфери власне пізнавальних процесів, що ж стосується сфери потреб та емоцій, то на неї це уявлення не розповсюджується. Це, проте, не так. Погляди на емоційно-споживчу сферу як на сферу станів і процесів, природа яких знаходиться у самому суб'єкті і які лише змінюють свої прояви під тиском зовнішніх умов, базуються на змішуванні, по суті, різних категорій, яке особливо дає про себе знати у проблемі потреб.

У психології потреб необхідно з самого початку виходити з подальшого капітального розрізнення: розрізнення потреби як внутрішньої умови, як однієї з обов'язкових передумов діяльності і потреби як того, що спрямовує й регулює конкретну діяльність суб'єкта у предметному середовищі. Саме у спрямовуючій своїй функції потреба і є предметом психологічного пізнання. У першому ж випадку потреба виступає лише як стан потреби організму, який сам по собі не спроможний викликати ніякої визначено спрямованої діяльності. Лише у результаті її «зустрічі» з відповідним їй предметом вона вперше стає здатною спрямовувати й регулювати людську діяльність.

Зустріч потреби з предметом є акт надзвичайний. Він був відмічений вже Ч. Дарвіним, про нього свідчать деякі дані І.П. Павлова; а також Д.Н. Узнадзе як про умову виникнення установки. Цей надзвичайний акт є акт опредмечування потреби – «наповнення» її змістом, яке черпається з оточуючого світу. Це й переводить потребу на власне психологічний рівень. Потреби спонукають діяльність і управляють діяльністю з боку суб'єкта, але вони спроможні виконувати цю функцію лише за умови, що вони є предметними. Предметність діяльності породжує не тільки предметний характер образів, але також предметність потреб, емоцій і почуттів. Таким чином, потреби можуть виконувати ці функції за умови, що вони є предметними. Та обставина, що генетично вихідною й основною формою людської діяльності є діяльність зовнішня, чуттєво-практична, має для психології особливий смисл. Пізніше психологія вивчала діяльність – розумову, уяви, запам'ятовування і т.

ін. Так психологія відходила від вивчення практичної, чуттєвої діяльності.

Як і будь-яка емпірично дана реальність, діяльність вивчається різними науками, можна вивчати фізіологію діяльності, але також правомірним є її вивчення в політичній економії або соціології. Зовнішня практична діяльність не може бути вилученою й із власне психологічного дослідження. С.Л. Рубінштейн підкреслював, що хоч до сфери психології входить і та практична діяльність, за допомогою якої люди змінюють природу і суспільство, предметом психологічного вивчення «є тільки їх специфічно психологічний зміст, їх мотивація й регуляція, за допомогою якої дії приводяться у відповідність з відображеними у відчутті, сприйнятті, свідомості об'єктивними умовами, в яких вони здійснюються» [61]. Проте це твердження є меншою мірою однобічним, тому що воно абстрагується від того факту, що діяльність входить до самого процесу психічного відображення, до його змісту й породження. Виникаючий при цьому суб'єктивний образ – це, звичайно, психічне явище і відповідно безперечний предмет психологічного вивчення. Проте, для того щоби зрозуміти природу даного образу, необхідно вивчити процес, що його породжує. Отже, діяльність входить у предмет психології своєю особливою функцією: це функція покладання суб'єкта у предметній дійсності і її перетворення на форму суб'єктивності.

4.3. Співвідношення зовнішньої і внутрішньої діяльності

Раніше психологія тільки торкалася внутрішніх процесів – руху уявлень, їх асоціацій у свідомості, їх генералізації та руху. Початок переорієнтації попередньої психології було покладено постановкою проблеми про походження внутрішніх психічних процесів. Вирішальний крок у цьому відношенні був зроблений І. М. Сеченовим, який ще сто років тому вказував, що «наукова психологія за всім своїм змістом не може бути нічим іншим, як рядом учень про походження психічних діяльностей» [64].

Головну роль у розвитку конкретно-психологічних поглядів на походження внутрішніх розумових операцій відіграло введення у психологію поняття про інтеріоризацію. *Інтеріоризацією називають, як*

відомо, перехід, у результаті якого зовнішні за своєю формою процеси із зовнішніми-таки речовими предметами перетворюються на процеси, що протікають у розумовому плані, у плані свідомості; при тому вони підлягають специфічній трансформації – узагальнюються, вербалізуються, скорочуються і, головне, стають здібними до подальшого розвитку, який переходить рамки можливостей зовнішньої діяльності. Це, якщо скористатися стислим формулюванням Ж. Піаже, – перехід, «що веде від сенсомоторного плану до думки» [49].

Для Ж. Піаже найважлива підстава досліджень походження внутрішніх розумових операцій із сенсомоторних актів полягає, очевидно, у неможливості вивести операторні схеми мислення безпосередньо із сприйняття. Такі операції, як об'єднання, упорядкування, центрація, спочатку виникають у ході виконання зовнішніх дій із зовнішніми об'єктами, а потім продовжують розвиватися у плані внутрішньої розумової діяльності за її власними логіко-генетичними законами [50].

У радянській психології поняття про інтеріоризацію («врощування») звичайно пов'язують з ім'ям Л.С. Виготського і його послідовників, яким належать важливі дослідження цього процесу. Останні роки послідовні етапи й умови цілеспрямованого перетворення зовнішніх (матеріалізованих) дій у дії внутрішні (розумові) особливо детально вивчаються П. Я. Гальперінім.

Вихідні ідеї, що привели Л.С. Виготського до вирішення проблеми походження внутрішньої психічної діяльності із зовнішньої, народились з аналізу особливостей специфічно людської діяльності – діяльності трудової, що здійснюється за допомогою знарядь, діяльності, що розвивається тільки в умовах кооперації й спілкування людей.

В окремих індивідів кожного нового покоління вона формується у ході онтогенетичного розвитку. Одночасно відбувається зміна самої форми психічного відображення реальності: виникає свідомість – рефлексія суб'єктом дійсності, своєї діяльності, самого себе. Індивідуальна свідомість може існувати тільки за наявності суспільної свідомості і мови, яка є її реальним субстратом. У процесі матеріального виробництва люди виробляють також мову, яка служить не тільки засобом спілкування, а й носієм фіксованих у ній суспільно-вироблених значень. Та-

ким чином, процес інтеріоризації полягає не в тому, що зовнішня діяльність пересувається у передіснуючий внутрішній «план свідомості»; це процес, в якому цей внутрішній план формується.

Услід за першим циклом робіт, присвячених вивченню ролі зовнішніх засобів та їх «впрощування», Л.С. Виготський звернувся до дослідження свідомості, її «клітинок» – словесних значень, їх формування й будови. Значення самі по собі не породжують думку, а опосередковують її – так само, як знаряддя не породжує дії, а опосередкує її. А для цього потрібно було повернутися до категорії предметної діяльності, розповсюдивши її і на внутрішні процеси – процеси свідомості [16].

Саме у підсумку руху теоретичної думки цим шляхом відкривається принципова спільність зовнішньої і внутрішньої діяльності як тих, що опосередковують взаємозв'язки людини із світом, в яких здійснюється її реальне життя. Разом із тим це ставить нову проблему – проблему дослідження конкретного співвідношення і зв'язку між різними формами діяльності людини.

Зараз на наших очах відбувається все більш тісне сплетіння й зближення зовнішньої і внутрішньої діяльності: фізична праця, що здійснює практичне перетворення речових предметів, все більше містить у собі виконання найскладніших розумових операцій. У той же час праця сучасного дослідника – діяльність спеціально пізнавальна, розумова – все більш наповнюється процесами, які за формою є зовнішніми діями. Таке єднання різних за формою процесів діяльності передбачає існування переходів, що постійно відбуваються також і у зворотному напрямку, від внутрішньої до зовнішньої діяльності.

Переходи ці можливі тому, що зовнішня і внутрішня діяльність мають однакову загальну будову, що є одним із дуже важливих відкриттів сучасної психологічної науки. Отже, внутрішня за своєю формою діяльність, виникаючи із зовнішньої практичної діяльності, не відокремлюється від неї і не стає над нею, а зберігає принциповий і при тому двобічний зв'язок із нею. Спільність макроструктури зовнішньої, практичної діяльності і діяльності внутрішньої, теоретичної, дозволяє вести їх аналіз, спочатку відволікаючись від форми, в якій вони протікають.

4.4. Загальна будова діяльності та її генезис

Дотепер мова йшла про діяльність у загальному, збиральному значенні цього поняття. Реально же ми завжди маємо справу із особливими діяльностями, кожна з яких відповідає визначеній потребі, згасає у результаті її задоволення і відновлюється знову – можливо уже в зовсім інших умовах, що змінилися. Окремі конкретні види діяльності можна розрізняти між собою за будь-якою ознакою: за їх формою, за способами їх здійснення. Проте головне, що відрізняє одну діяльність від іншої, полягає у різниці їх предметів. Адже саме предмет діяльності і надає їй визначену спрямованість. Предмет діяльності є її дійсним мотивом. Головне, що за цим завжди стоїть потреба, бо він завжди відповідає тій чи іншій потребі. Діяльності без мотиву не буває; «немотивована діяльність» – це діяльність не позбавлена мотиву, а діяльність із суб'єктивно й об'єктивно прихованим мотивом.

Основними «складовими» окремих людських діяльностей є здійснюючі їх дії. Дією називають процес, підкорений свідомій цілі. Подібно тому, як поняття мотиву співвідноситься з поняттям діяльності, поняття цілі співвідноситься з поняттям дії. Виникнення в діяльності цілеспрямованих процесів-дій історично стало наслідком переходу до життя людини в суспільстві. Діяльність учасників сумісної праці спонукається її продуктом, який спочатку безпосередньо відповідає потребі кожного з них. Проте розвиток навіть найпростішого поділу праці необхідно приводить до виокремлення ніби проміжкових, часткових результатів, що досягаються окремими учасниками колективної трудової діяльності, але які самі по собі не здатні задовольняти їх потреби. Їх потреба задовольняється не цими «проміжковими» результатами, а долею продукту їх сукупної діяльності, що отримується кожним із них у силу відносин, які пов'язують їх одного з одним, і виникають у процесі праці, тобто відносин суспільних.

Указаний «проміжковий» результат, якому підкоряються трудові процеси людини, повинен бути виділений для неї також і суб'єктивно – у формі уявлення. Це і є виділення цілі, яка, за висловом К. Маркса, «як закон визначає спосіб і характер його дій...» [35, с.189]. Функція спонукання, звичайно, цілком зберігається за мотивом. Інша справа – функція

напрямку: дії, здійснюючі діяльність, спонукаються її мотивом, але є спрямованими на ціль.

Людська діяльність не існує інакше, як у формі дії або ланцюга дій, сукупності ланцюга дій. Вона здійснюється деякою сукупністю дій, що підкоряються окремим цілям, які можуть виділятися із загальної цілі; при тому її роль загальної цілі виконує усвідомлений мотив, що перетворюється завдяки своїй усвідомленості у мотив-ціль. Питання про цілепокладання – це дуже велика психологічна проблема. Справа в тому, що від мотиву діяльності залежить тільки зона об'єктивно адекватних цілей. Разом із тим виокремлення і усвідомлення цілей представляє собою акт, що відбувається не автоматично й не в один момент, а відносно довготривалий процес апробування цілей дією і їх, якщо так можна висловитися, предметного наповнення.

Інша важлива сторона процесу цілепокладання полягає у конкретизації цілі, у виділенні умов її досягнення. Іншими словами, дія, що здійснюється, відповідає завданню; завдання – це і є ціль, що надана у визначених умовах. Тому дія має особливу якість, особливу його «утворюючу», а саме способи, якими вона здійснюється, або способи здійснення дії називаються операціями. Терміни «дія» й «операція» часто не розрізняються. Проте у контексті психологічного аналізу діяльності їх чітко розрізнення є дуже необхідним. Дії, як уже було сказано, співвідносні цілям, операціям – умовам. Припустимо, що ціль залишається тією ж самою, умови же, в яких вона надана, змінюються; тоді змінюється саме і тільки операційний склад дії.

Отже, у загальному потоці діяльності, який утворює людське життя в його вищих, опосередкованих психічним відображенням проявах, аналіз виділяє, по-перше, окремі (особливі) діяльності – за критерієм спонукаючих їх мотивів. Далі виділяються дії – процеси, що підкоряються свідомим цілям. Нарешті, це операції, що безпосередньо залежать від умов досягнення конкретної цілі. Ці «одиниці» людської діяльності і утворюють її макроструктуру. Особливість аналізу, що приводить до їх виокремлення, полягає в тому, що він користується не розчленуванням живої діяльності на елементи, а розкриває її внутрішні відносини, які її характеризують. Це відносини, за якими приховуються

переутворення, що виникають у ході розвитку діяльності, у її русі.

Дослідження діяльності потребує аналізу саме її внутрішніх системних зв'язків. Діяльність являє собою процес, який характеризується трансформаціями, що постійно відбуваються. Виокремлення в діяльності утворюючих її «одиниць» має першочергове значення для вирішення ряду капітальних проблем. Одна з них – проблема єднання зовнішніх і внутрішніх за своєю формою процесів діяльності. Виділення в діяльності дій і операцій не вичерпує її аналізу. За діяльністю і психічними образами, що регулюють її, відкривається грандіозна фізіологічна робота мозку. Проблема полягає в іншому – у тому, щоб знайти ті дійсні відношення, які зв'язують між собою діяльність суб'єкта, опосередковану психічним відображенням, і фізіологічні розумові процеси.

Співвідношення психічного й фізіологічного розглядаються у багатьох психологічних роботах. У зв'язку з ученням про вищу нервову діяльність воно найбільш докладно теоретично висвітлено С.Л. Рубінштейном, який розвивав думку, що фізіологічне й психічне – це одна й та ж, а саме рефлекторна відображальна діяльність, але така, що розглядається у різних відносинах, і що її психологічне дослідження є логічним продовженням її фізіологічного дослідження [61].

Хоч розумові функції й механізми складають безперечний предмет фізіології, з цього зовсім не витікає, що ці функції і механізми залишаються зовсім поза психологічним дослідженням. І.П. Павлов висловився у тому смислі, що психологія на своєму етапному наближенні з'ясовує «загальні конструкції психічних утворень, фізіологія же на своєму етапі прагне просунути завдання далі – зрозуміти їх як особливу взаємодію фізіологічних явищ» [44, с. 28]. Таким чином, дослідження просувається не від фізіології до психології, а від психології до фізіології. «Перш за все, – писав І.П. Павлов, – важливо зрозуміти психологічно, а потім уже перекладати на фізіологічну мову» [45, с. 275].

У людини формування специфічних для неї функціональних систем відбувається в результаті оволодіння нею знаряддями (засобами) й операціями. Ці системи являють собою не що інше, як зовнішньо-рухові й розумові – наприклад, логічні операції, що відклались і матеріалізувались у мозку. Включення у дослідження діяльності рівня розумових

(психофізіологічних) функцій дозволяє охопити дуже важливі реальності, з вивчення яких, власне, і почався розвиток експериментальної психології.

Значення психофізіологічних досліджень полягає в тому, що вони дозволяють виявити ті умови і послідовності формування процесів діяльності, які потребують для свого здійснення перебудови або утворення нових ансамблів психофізіологічних функцій, нових функціональних розумових систем. Предметна діяльність, як і психічні образи, не виробляється мозком, а є його функцією, що полягає в їх здійсненні за допомогою органів тілесного суб'єкта.

Таким чином, системний аналіз людської діяльності необхідно є також аналізом за рівнями. Саме такий аналіз і дозволяє подолати протиставлення фізіологічного, психологічного і соціального, саме як і зведення одного до іншого. Причинами, що приводять до якісної зміни і до появи нової, вищої форми психіки, а саме людської свідомості, є виникнення праці й утворення людського суспільства. Перехід від тварини до людини є разом з тим і перехід від безпосередньо біологічного, властивого тваринам ставлення до природи, до нового суспільного ставлення до природи, яке знаходить свій вираз у виникненні й розвитку процесу праці.

Праця – це те, що перетворює твариноподібного предка людини в людину. «Спочатку праця, – писав про це Ф. Енгельс, – а потім і разом з нею членороздільна мова стали двома головними стимулами, під впливом яких мозок мавпи поступово перетворився на людський мозок, який при всій своїй схожості, далеко попереджає його за величиною й досконалістю» [35].

Звичайно, виникнення праці було підготовлено всім попереднім перебігом розвитку: виникнення вертикальної ходи, розвиток дуже досконалого органу у вигляді руки, що найтіснішим чином було пов'язано з тим способом життя, який вів людиноподібний предок людини, – все це підготувало фізичні можливості появи цього складного процесу праці.

Процес впливу на природу, який ми називаємо працею, є процес впливу на природу за допомогою знарядь. По-друге, процес праці зав-

жди здійснюється у сумісній у власному смислі слова діяльності людей таким чином, що людина вступає з самого початку не тільки у певні відносини до природи, але й до інших людей. Праця є специфічно людська діяльність, що виступає із самого початку як процес суспільний.

Сам розвиток людини визначається тепер розвитком праці, а діючи у праці за допомогою трудових відносин на зовнішню природу і змінюючи її, людина в той же час змінює і свою власну природу. «Вона розвиває, – писав К. Маркс, – те, що дремає у останній здібності і підкоряє гру цих сил своїй власній владі [35]. Дія, з якою ми вперше зустрічаємося, дійсна тільки у людини, бо це процес, спрямований на свідому ціль. Особливість цього процесу полягає в тому, що те, на що він спрямований, може не збігатися з тим, що задовольняє потребу, з тим, що спонукає діяльність у цілому. Сам суспільний спосіб задоволення елементарних потреб робить необхідною появу у ході розвитку нових, вищих людських потреб.

Таким чином, необхідність, якій підлягають не тільки окремі дії але й діяльність людини, перетворюється з необхідності тільки біологічної на необхідність, яку можна було б назвати необхідністю суспільною. Так суспільна, а не біологічна необхідність стає законом, що підкоряє собі діяльність людини. Хоч, звичайно, ніколи і ні за яких умов життя людини не може протікати без того, щоби її біологічні потреби теж не були задоволені.

Свідомість виникає разом із мовою, свідомість починає існувати тоді і там, де і коли починає існувати мова. Мова, інакше кажучи, і є реальна форма людської свідомості, є реальна свідомість людини. По-друге, мова, як і сама свідомість, виникає в силу того, що людина вступає у відносини з іншими людьми. Таким чином, виникнення мови і свідомості людей знов-таки пов'язано з переходом до праці. Мовлення разом із працею є необхідною умовою виникнення людської свідомості. Праця й мовлення – це ті дві найголовніші умови, як підкреслював Ф. Енгельс, говорячи про процес переходу від тварини до людини. Мовлення виникає із потреби спілкування людини з людиною, із потреби сказати щось іншому. «Пояснення походження мовлення і мови із процесу праці і разом із ним, – писав далі Ф. Енгельс, – є єдино правильним» [34–37].

Психологія здавна описувала суб'єктивність, пристрасність людської свідомості. Її прояви вбачали у вибірковості уваги, в емоційній забарвленості уявлень, у залежності пізнавальних процесів від потреб і потягів. Труднощі полягали у психологічному поясненні пристрасності свідомості. Явища свідомості здавались такими, що мають подвійну детермінацію, – зовнішню і внутрішню. Відповідно, вони трактувались як ніби такі, що належать до двох різних сфер психіки: сфери пізнавальних процесів і сфери потреб.

Діяльність людини історично не змінює своєї загальної будови, своєї «макроструктури». На всіх етапах історичного розвитку вона здійснюється свідомими діями, в яких відбувається перехід цілей в об'єктивні продукти, і підкоряється мотивам, що її спонукають. Що радикально змінюється, так це характер відносин, які зв'язують між собою цілі і мотиви діяльності. Дані відносини і є психологічно вирішальними. Справа в тому, що для самого суб'єкта свідомість і досягнення ним конкретних цілей, оволодіння засобами й операціями дії є спосіб утвердження його життя, задоволення й розвитку його матеріальних і духовних потреб, матеріалізованих і трансформованих у мотивах його діяльності.

Байдуже, усвідомлюються або не усвідомлюються суб'єктом мотиви, чи сигналізують вони про себе у формі переживань інтересу, бажання або пристрасності; їх функція, взята з боку свідомості, полягає в тому, що вони ніби «оцінюють» життєве значення для суб'єкта об'єктивних обставин і його дій у цих обставинах, надають їм особистісного смислу, який прямо не збігається зі зрозумілим об'єктивним їх значенням.

Хоч на перших етапах формування свідомості значення виступають разом із особистісними смислами, що і робить необхідним виділити їх в якості ще однієї утворюючої систему індивідуальної свідомості. Значення й утворюють план свідомості, який дуже часто інтерпретується не як такий, що формується в діяльності суб'єктів, у розвитку її мотивації, а як такий, що безпосередньо виражає заключні в самій природі людини внутрішні сили, які спонукають її. Особистісний смисл і створює пристрасність людської свідомості.

Значення взагалі не існує інакше, як реалізуючи ті чи інші смисли, також як його дії й операції не існують інакше, як реалізуючи його діяльність, що спонукається мотивом, потребою. Втілення смислу у значеннях – це глибоко інтимний, психологічно змістовний процес, який, проте, проходить не автоматично й неодноразово. Цей внутрішній рух індивідуальної свідомості породжується рухом предметної діяльності людини. Тому наукова психологія свідомості неможлива поза дослідження діяльності суб'єкта, форм її безпосереднього існування. Діяльність людини і складає субстанцію її свідомості.

Аналіз діяльності й індивідуальної свідомості, звичайно, виходить із існування реального тілесного суб'єкта і не може обійтись без звертання до категорії особистості. Тому в цей аналіз довелося ввести такі поняття, як «особистісний смисл», за яким приховується подальша проблема системного психологічного дослідження особистості.

Питання для самоконтролю та перевірки

1. Як співвідносяться мотиви і цілі діяльності?
2. Які існують два підходи психологічної науки у вивченні діяльності?
3. Що дає введення категорії діяльності у психологію?
4. Яку роль відіграють потреби людини?
5. Що являє собою процес інтеріоризації?
6. Яким є співвідношення зовнішньої і внутрішньої діяльності?
7. Розкрийте загальну будову діяльності та її генезис.

ТЕМА 5. ОСОБИСТІСТЬ ЯК ПРЕДМЕТ ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

- 1. Особистість як предмет психологічного дослідження.*
- 2. Структура особистості.*
- 3. Особистісний смисл як основний критерій внутрішнього світу людини.*

5.1. Особистість як предмет психологічного дослідження

Серед найважливіших світоглядних питань, що протягом всієї історії вирішувала філософія, одне із центральних місць займали проблеми людини. Питання про сутність людини, її походження і призначення, місце людини у нашому світі – одна з основних проблем в історії філософської думки з давніх часів. В історії теоретичних досліджень в області вивчення людини можна виокремити, якнайменше, три періоди: філософсько-літературний, клінічний і власне експериментальний.

Перший період розпочинається з праць давніх мислителів і продовжується майже до початку XIX століття. У філософії Давнього часу, під час домінуючого космоцентризму, людина розумілась як органічна частина природи. Середньовічна філософія декілька змістила акценти, і людина стала однією з багатьох творінь Бога. Епоха Відродження зробила з людини предмет культу, піднявши її над всією природою. А філософія Нового часу оголила внутрішній світ людини, вважаючи її складним його механізмом, і наділила високим знанням.

У перші десятиріччя XIX століття, наряду з філософами й письменниками, проблемами психології особистості зацікавились лікарі-психіатри. Вони першими стали вести систематичні спостереження за особистістю хворого в клінічних умовах, вивчати історію його життя для того, щоб краще зрозуміти його поведінку. При тому робились не тільки професійні висновки, пов'язані з діагностикою й лікуванням душевних захворювань, а й загальнонаукові – про природу людської особистості. Цей період й отримав назву клінічний.

Психологія особистості стала експериментальною наукою у пер-

ші десятиріччя XX століття. Її становлення пов'язано з іменами таких науковців, як Г.Айзенк, Г.Олпорт, Р.Кеттел та ін. Експериментальні дослідження особистості в Росії було розпочато А.Ф. Лазуровським. Наприкінці 30-х років XX століття у психології особистості почалась активна диференціація напрямків досліджень. У результаті до другої половини XX століття склалось багато різних підходів і теорій особистості. В останні десятиріччя посилюється тенденція до інтегрованого, цілісного розгляду особистості з позицій різних теорій і підходів.

Сучасні вчені стверджують, що людина не відривається від соціального досвіду і соціальних механізмів регуляції поведінки, а вбирає їх у себе (інтегрює), будуючи на цій основі свій внутрішній світ. Таким чином, з філософської точки зору, особистість – це здатність людини виступати автономним носієм загальнолюдського досвіду й історично вироблених людством форм поведінки і діяльності. Кожна людина засвоює лише невелику частину того, з чим вона стикається у процесі свого розвитку і що вона у змозі засвоїти. При тому кожний новий зміст, що засвоюється, переломлюється крізь уже сформовані структури внутрішнього світу і змінюється за специфічними законами його динаміки, що ще дуже мало вивчені.

У психології існує достатньо міцна теоретична традиція розрізнення двох відносно людини понять – понять індивіда й особистості. Більше інших у цьому напрямку зробили О.М. Леонтьєв і Б.Г. Ананьєв. Індивід згідно з уявленням цих авторів є істота природна, біологічна, яка володіє як природженими, так і прижиттєво сформованими властивостями. Особистість – асоціальна людська якість.

«Людина як природна істота, – пише О.М. Леонтьєв, – є індивід, що володіє тією чи іншою фізичною конституцією, типом нервової системи, темпераментом, динамічними силами біологічних потреб, афективності й багатьма іншими рисами, які в ході онтогенетичного розвитку частково розгортаються, частково пригнічуються. Проте, не зміни цих вроджених властивостей людини породжують її особистість» [29]. Так само, як і О.М. Леонтьєв, Б.Г. Ананьєв відзначає, що онтогенетична еволюція, що здійснюється за визначеною філогенетичною програмою, є основною формою розвитку властивостей індивіда.

Поняття «індивід» виражає неподільність, цілісність й особливості конкретного суб'єкта, що виникають уже на ранніх щаблях розвитку життя. Індивід як цілісність – це продукт біологічної еволюції, у ході якої відбувається не тільки процес диференціації органів і функцій, але також і їх інтеграції, їх взаємного «злагодження». Цей процес відзначав ще Ч. Дарвін.

Індивід – це, перш за все, генотипічне утворення. Але при цьому його формування продовжується, як відомо, і в онтогенезі, прижиттєво. Мова йде про виникаючі «сплави» вроджених і придбаних реакцій, про зміни предметного змісту потреб, про домінанти поведінки, що формуються. Установлено, що чим вище індивід піднімається сходиною біологічної еволюції, тим складніше стають його життєві прояви та їх організація, у процесі яких він індивідуалізується.

Представляючи собою продукт філогенетичного й онтогенетичного розвитку у визначених зовнішніх умовах, індивід, проте, зовсім не є простою «калькою» цих умов. Він є продуктом розвитку життя, взаємодії із середовищем, а не середовища, взятого самого по собі. Чітке розрізнення понять «індивід» і «особистість» складає необхідну передумову психологічного аналізу особистості.

Визначаючи відмінність особистості від індивіда, О.М. Леонтьєв пише, що особистість, як і індивід, є продукт інтеграції процесів, здійснюючих життєві відношення суб'єкта. Існує, проте, фундаментальна відмінність того особливого утворення, яке ми називаємо особистістю. Визначається природою суспільних відносин, в які він вступає у своїй предметній діяльності, що представлено як матеріалістичний підхід [29].

Такий підхід обов'язково веде до положення про суспільно-історичну сутність особистості. Положення це означає, що особистість вперше виникає у суспільстві, що людина вступає в нього лише як індивід, наділений певними природними властивостями й здібностями, і що особистістю вона стає лише як суб'єкт суспільних відносин.

Інакше кажучи, на відміну від індивіда особистість людини в жодному сенсі не є попередньою відносно її діяльності, як і свідомість, вона нею породжується. Дослідження процесу породження і трансфор-

мації особистості людини у її діяльності, що протікає у конкретних соціальних умовах, і є ключем до її істинно наукового психологічного розуміння.

В основі матеріалістичного підходу до особистості є категорія предметної людської діяльності, аналіз її внутрішньої будови: її опосередкованостей і форм психічного відображення, що нею породжуються. Такий підхід, на думку його представників, дозволяє дати попереднє вирішення питання про те, що утворює стійкий базис особистості, від якого вона залежить, що входить і не входить до характеристики людини як особистості. Воно виходить із положення, що реальним базисом особистості людини є сукупність її суспільних за своєю природою відношень до світу, які реалізуються сукупністю її різноманітних діяльностей.

Реальна основа особистості знаходиться не у закладених у ній генетичних програмах, а також не у глибинах її природних задатків і потягів, і навіть не у придбаних нею навичках, знаннях та вміннях, у тому числі й професійних, а у тій системі діяльностей, що реалізуються за допомогою цих знань та умінь. Інакше кажучи, «вузли», що з'єднують окремі діяльності, зав'язуються не дією біологічних або духовних сил суб'єкта, які знаходяться в ньому самому, а зав'язуються вони в тій системі відносин, до яких вступає суб'єкт. Цей складний і довготривалий процес розвитку особистості має свої етапи, свої стадії і є невідокремленим від розвитку свідомості, самосвідомості.

Поняття особистості, також як і поняття індивіда, виражає цілісність суб'єкта життя. Особистість також, як і поняття індивіда, виражає цілісність суб'єкта життя. Особистість не є цілісністю, зумовленою генетично: особистістю не народжуються, особистістю стають. Це відносно пізній продукт суспільно-історичного й генетичного розвитку людини. Особистість є результатом процесу дозрівання генотипічних рис під впливом впливів соціального середовища. Та обставина, що при цьому трансформуються, змінюються і деякі особливості індивіда, складають не причину, а наслідок формування його особистості. Ця інтерпретація властива у тій або іншій формах більшості сучасних концепцій.

Для Б.Г. Ананьєва «вихідним моментом структурно-динамічних властивостей особистості є її статус у суспільстві так само, як статус спільноти, в якій складалась і формувалась надана особистість». На підставі статусу формуються системи «суспільних функцій-ролей» і «цілей і ціннісних орієнтацій» [6]. Особистість, як і індивід, є продуктом інтеграції процесів, що здійснюють життєві відношення суб'єкта. Вони характеризуються спільністю своєї внутрішньої будови і припускають наявність свідомості, а на відомих етапах розвитку – також і самосвідомість суб'єкта.

Лише небагато загальних положень про особистість приймаються, з тими або іншими застереженнями, всіма авторами. Одне з них полягає в тому, що особистість являє собою деяку неповторну єдність, деяку цілісність. Інше положення полягає у визнанні за особистістю вищої інтегруючої інстанції, що управляє психічними процесами. Проте спроби подальшої інтерпретації цих положень призвели у психології до ряду помилкових ідей, які містифікували проблему особистості.

Комплексний, системний підхід до людини є не тільки можливим, але й необхідним. Комплексне вивчення людини набуло зараз першорядного значення, але саме ця обставина й висуває психологічну проблему особистості як особливу. Адже ніяка система знань про тотальний об'єкт не надає нам його дійсного розуміння, якщо в ній відсутня одна із суттєвих специфічних його характеристик.

О.М. Леонт'єв виокремлює різні рівні вивчення людини: рівень біологічний, на якому вона відкривається як тілесна, природна істота; рівень психологічний, на якому вона виступає як суб'єкт істотної діяльності, і, нарешті, рівень соціальний, на якому вона виявляє себе як така, що реалізує суспільні відносини, суспільно-історичний процес. Співіснування цих рівнів і ставить проблему у внутрішніх відносинах, які пов'язують психологічний рівень із біологічним і соціальним [29].

У психології визнано конструктивним вивчати особистість людини як систему. Різні наукові напрямки називають як елементи цієї системи риси, стани, стійкі ситуації, види діяльності, смисли й інші психологічні категорії. Основні філософські суперечки щодо особистості зводились до питання про те, чи є вона системою гомеостатичною (такою,

що прагне до підтримування стійкої рівноваги) чи негомеостатичною (такою, що прагне порушити, змістити свою рівновагу).

При тому системою називають таку безліч елементів, зв'язки яких один із одним є більш міцними й стійкими, ніж зв'язки з іншими елементами, що утворюють зовнішнє середовище системи. Систему неможливо описати без вказівки на її структуру. Живі системи мають дві протилежні тенденції: прагнення до зміни і прагнення зберегти свою сталість. Співвідношення цих тенденцій визначає стан системи, її стійкість і здатність до розвитку.

Особистість як складна система, що розвивається, здатна пережити й періоди спокою і незмінності, і моменти високого ступеня невизначеності, відповідні життєвим кризам, коли подальша доля людини може обернутися, як на кращий, так і на гірший бік. При тому важливим є питання про співвідношення розвитку особистості з процесом її адаптації. Адаптація, тобто пристосування, припускає точну відповідність можливостей системи умовам зовнішнього середовища: середовище пред'являє завдання (стимул) – система відповідає реакцією. Здатність адаптуватися, проте, не вичерпує всього змісту розвитку особистості.

Психіка має значне пристосоване навантаження, дозволяючи живому організму розширити свою взаємодію із світом. Відмінна особливість психологічного підходу до особистості, на відміну, наприклад, від традиційного педагогічного полягає в його безоціненості. Це не означає, що оцінка є відсутньою взагалі, або різні форми поведінки оцінюються однаково. Мова йде про те, що спочатку сприймається об'єктивно людина і те, що вона робить, і вже після цього, окремо, за необхідності, надається оцінка.

Традиційна ж педагогіка за своїм замислом, за визначенням виходить із необхідності сформувати деякі ідеальні типи, якості, і завжди дивиться на конкретну людину вже крізь призму цього ідеалу, що заважає бачити людину саму по собі. Типологічний підхід до особистості за навантаженням оціночних характеристик є близьким до традиційного педагогічного підходу. Сьогодні педагогічний підхід зникається із психологічним підходом.

Суперечливим у дослідженні особистості до цього часу залишається питання про співвідношення загальної й диференційної психології. Більшість авторів обирає диференційно-психологічний метод дослідження, який полягає у вивченні статистичних зв'язків між окремими рисами особистості (її властивостями, здібностями або поведінкою), що виявляються за допомогою їх тестування. Кореляційні зв'язки, що встановлюються між ними, й служать підставою для виокремлення гіпотетичних факторів і «суперфакторів», які обумовлюють ці зв'язки. Такі, наприклад, фактори інтроверсії і нейротизму, що утворюють, за Г.Ю. Айзенком, вершину факторної ієрархічної структури, яка ототожнюється ним із психологічним типом особистості [86].

При цьому поняття особистості має на увазі дещо «загальне», яке виокремлюється за допомогою тих або інших процедур статистичної обробки кількісно виражених ознак, що відбираються за відповідними критеріями. Характерним для цього напрямку є емпіризм, але це не може надати цілковитої картини. Метод кореляції емпіричного набору індивідуальних властивостей є для розкриття особистості ще недостатнім, тому що виокремлення цих властивостей потребує підстав, які не можуть бути вилученими з них самих.

Із факту безлічі властивостей й особливостей людини зовсім не витікає, що психологічна теорія особистості повинна прагнути до глобального їхнього охоплення. Адже людина як емпірична цілісність виявляє свої властивості у всіх формах взаємодії, в які вона залучена. Справа в тому, що ті самі особливості людини можуть знаходитися в різному відношенні до її особистості. В одному випадку вони виступають як сторонні, в іншому – ті ж особливості суттєво входять до її характеристики.

Остання обставина робить особливо очевидним те, що всупереч широко розповсюдженим поглядам жодне емпіричне диференційне дослідження не є спроможним дати вирішення психологічної проблеми особистості. Навпаки, само диференційне дослідження можливо лише на основі загальнопсихологічної теорії особистості. Фактично саме так все і відбувається: за будь-яким диференційно-психологічним дослі-

дженням особистості завжди стоїть та чи інша, явно чи неявно виражена, загальнотеоретична концепція.

У вивченні особистості широко розповсюджений типологічний підхід. Проте, співвіднесення людини до визначеного типу не є пізнанням людини. Усі типології працюють у межах вирішення конкретних практичних завдань, але самі по собі будь-якої пізнавальної цінності не мають. Якщо і ярлики абстрагують будь-який окремий сегмент особистості, то комплексний підхід – це шлях пізнання особистості в різних гранях, різних аспектах і виявах, не зводячи її до будь-якого одного позначення.

У сучасних умовах ще не знайдено загального обґрунтування для однозначного пояснення поняття особистості, яке було б одночасно суб'єктом відносин, свідомої діяльності і стійкою системою соціально значущих рис, що характеризують індивіда як члена суспільства. При цьому існують теорії двох факторів формування особистості: спадковості й середовища. Суперечки ведуться головним чином навколо питання про значення кожного з цих двох факторів: хтось наполягає на тому, що головною детермінантою є середовище і що зовнішнє середовище, соціальні впливи зумовлюють лише можливості і форми прояву тієї програми, з якою народилась людина; інші виводять найважливіші особливості особистості безпосередньо з особливостей соціального середовища, з «соціокультурних матриць». Проте, при усій різниці цих поглядів всі вони зберігають позицію подвійної детермінації особистості, тому що просто ігнорувати один із факторів, про які ведеться мова, означало б йти проти впливу обох, що емпірично доведено.

Погляди на співвідношення біологічного й соціального як на просте їх перетинання поступились місцем більш складним уявленням. Людина є і природною, і суспільною істотою. Це безперечне положення указує лише на різні системні якості, що виявляються людиною, і нічого ще не говорить про сутність її особистості, про те, що її породжує. Завдання це потребує розуміти особистість як психологічне новоутворення, що формується у життєвих відношеннях індивіда, у результаті перетворення його діяльності. Погляди на співвідношення біологічного і соціального факторів як на просте схрещення поступились місцем більш

складним уявленням. Головною стала проблема внутрішньої структури самої особистості, рівні, що утворили її, їх співвідношення. Так, зокрема, виникло уявлення про співвідношення свідомого і несвідомого, розвинене З.Фрейдом, що і характеризує особистість.

Інший напрямок, в якому розвивався підхід до особистості з боку її внутрішньої будови, представлений культурно-антропологічними концепціями. Відправними для них з'явилися етнологічні дані, які показали, що істотні психологічні особливості визначаються відмінностями не людської натури, а її культури; що, відповідно, система особистості є не що інше, як індивідуалізована система культури, до якої входить людина у процесі її «окультуризації». Культурологічні теорії вводять у цьому зв'язку розрізнення власне особистості як продукту індивідуальної адаптації до зовнішніх ситуацій та її загальної «базис», або архетипу, який виявляється у людини з дитинства під впливом рис, притаманних даній расі, етнічній групі, національності, соціальному класу.

Те ж саме можна сказати й про соціальну психологію, до якої введено поняття «роль». «Роль» – це програма, яка відповідає очікуваній поведінці людини, що займає визначене місце у структурі тієї чи іншої соціальної групи, це структурований спосіб її участі у житті суспільства. Особистість являє собою не що інше, як систему засвоєних «ролей».

Соціальна роль як елемент структури особистості задається тим, що потрапляючи до визначеної системи відносин з іншими людьми у тій або іншій якості, людина стикається із визначеними вимогами, які неминуче пред'являються їй, і системою очікувань того, що у певній ситуації вона буде поводити себе відповідним чином. Підставою, на якій формуються ці ролі, є соціальні норми або деякі обмеження, що задають конкретні установки, яким треба слідувати і які можна виконувати чи не виконувати. Часом ці норми пред'являють до людини взаємовиключні очікування, що породжує так званий рольовий конфлікт.

Убираючи, опановуючи, засвоюючи, придбаючи уявлення про норми, існуючі у суспільстві, людина тим самим формує у собі визначену систему ролей. У дитячих та дорослих іграх ці ролі опановуються, відпрацьовуються. Людина, по суті, все своє життя займається опануванням

нових ролей. Кожну із ролей людина повинна, по-перше, засвоїти технічно, тобто сприйняти для себе й оволодіти її змістом або тим, що вона має робити у цьому стані, як себе поводити, і, по-друге, прийняти її для себе. І в тому, і в іншому випадку можуть виникати складності і внутрішні колізії.

Функціональна (рольова) характеристика людини спирається на поняття соціальної функції людини, на поняття соціальної ролі. Проте вона не дозволяє розкрити внутрішній світ людини, фіксуючи лише її поведінку, яка не завжди виражає дійсну сутність людини. Більш глибока сутнісна інтерпретація поняття особистості розкриває особистість уже не у функціональному, а у сутнісному плані: вона є згущенням духовно-регулятивних потенцій, центром самосвідомості, джерелом волі і ядром характеру, суб'єктом вільних дій, сфери мотивації і верховної влади у внутрішньому житті людини.

Таким чином, особистість є сукупністю трьох її складових: біогенетичних завдатків, впливу соціальних факторів (середовище, умови, норми, регуляції) та її психосоціального ядра «Я». Воно являє собою ніби внутрішнє соціальне «Я» особистості, що стало феноменом психіки, що визначає її характер, виявляється у певній спрямованості, є способом співвідношення своїх інтересів із суспільними, рівнем домагань, основою формування переконань, ціннісних орієнтацій, світогляду [40, с. 17].

Формування особистості відбувається у три етапи: поява індивіда – першооснови особистості – тут відбувається ніби пристосування еволюційних фізіологічних особливостей людини до середовища населення. Далі, на цю основу біогенетичних завдатків накладаються «загальні» закони суспільства, переломлені через свідомість індивіда, його психосоціальне ядро, внутрішнє «Я».

Отже, поняття «особистість» багатогранне і багатоаспектне. В «українському педагогічному словнику» особистість визначається як об'єднання психічних (включаючи психофізіологічні і соціально-психологічні) особливостей і спрямованостей (потреби, мотиви, інтереси, світогляд, переконання і т. ін.), типу темпераменту і рис характеру, здібностей, особливостей психічних процесів (почуття, сприйняття, пам'ять, мислення, уява, увага, емоційно-вольова сфера). Таким чином,

поняття «особистість» є багатограним і багатоаспектним [20, с. 243]. Різноманітність структурних моделей особистості визначається різницею концептуальних підходів до них різних авторів.

5.2. Структура особистості

У сучасних психологічних уявленнях часто є присутнім структурний підхід у вивченні особистості, яка є не статичною незмінною структурою, а особистістю, яка змінюється у мінливому світі. *Структура особистості являє собою взаємозв'язок і взаємодію відносно сталих компонентів (сторін) особистості.* У рамках подальшого розгляду будуть знаходитися елементи і підсистеми, з яких складається особистість, і їх взаємовідносини між собою. Синтез того, що напрацьовано за останній час різними спеціалістами у цій галузі, дозволить наблизитися до більш багатогранного і неупередженого уявлення про особистість.

О.М. Леонтьєв виокремлює у структурі особистості три ієрархічні рівні, відразу ж підкресливши, що границі між ними достатньо умовні. Вищий рівень – це рівень ядерних структур особистості, той психологічний скелет, або каркас, на який у подальшому нашаровується, нанизується решта. Другий рівень – це відношення особистості зі світом, узяті з їх змістовного боку, тобто те, що визначається поняттям «внутрішній світ людини». Третій, нижчий рівень – це експресивно-інструментальні структури, що характеризують типові для особистості форми або способи зовнішнього прояву, її зовнішню оболонку [29].

Для аналізу психолого-педагогічних проблем часто використовують динамічну функціональну структуру особистості К. К. Платонова, яка включає такі основні підструктури:

- спрямованість (світогляд, переконання, ідеали, схильності, інтереси, мотиви і потреби);
- досвід, відображений у звичках, знаннях, уміннях, навичках;
- психічні процеси (воля, почуття, відчуття, сприйняття, увага, пам'ять, мислення, уява);
- біопсихічні властивості (темперамент, статеві, вікові та патологічні характеристики особистості).

Усі ці підструктури взаємозв'язані: у процесі життєдіяльності особистості відбувається поступова соціалізація їх властивостей.

Під спрямованістю особистості розуміють сукупність стійких мотивів, що орієнтують діяльність особистості і відносно незалежні від конкретної ситуації. Вона визначає цілі, які ставить перед собою людина, прагнення, що їй властиві, мотиви, відповідно до яких вона буде діяти. Спрямованість можна подати у цілому як систему відношень особистості до самої себе (на себе), систему відношень до інших людей (на взаємодію), до результатів і продуктів діяльності (на діяльність).

Людина стверджує себе у предметному світі не тільки за допомогою мислення, а й за допомогою всіх своїх пізнавальних здібностей. Цілісне усвідомлення і переживання реальності, що впливає на людину у формі відчуттів, сприйняття, уявлень, уяви та емоцій, утворюють світо-відчуття, світосприйняття і світоспостереження. Для світогляду ж характерна більш висока інтеграція знань, ніж у загальній картині світу, і наявність не тільки інтелектуального, але й емоційно-ціннісного ставлення людини до світу. *Світогляд – це не тільки зміст, але й спосіб усвідомлення дійсності, а також принципи життя, що визначають характер діяльності людини.* Найважливіший компонент світогляду складають ідеали як життєві цілі, із узагальнення яких утворюється загальний життєвий план, формуються ідеали, що надають світогляду дійової сили. Зміст свідомості перетворюється на світогляд тоді, коли вона набуває характеру переконань, упевненості людини у правоті своїх ідеалів.

Світогляд має величезний практичний життєвий смисл. Він впливає на норми поведінки, на ставлення людини до праці, до інших людей, на характер життєвих прагнень, на її побут, смаки та інтереси. Це свого роду духовна призма, крізь яку сприймається і переживається все оточуюче. Світогляд представляє собою складну взаємодію інтелектуальних та емоційних компонентів, світосприйняття і світорозуміння. Розум і почуття входять до тканини світогляду не відокремлено, а у сплетінні, крім того, вони сполучаються з волею. Це надає всьому складу світогляду особливого характеру. Включаючись до світогляду, різні його складові (знання, цінності, програми дій) набувають нового статусу: во-

ни убирають у себе відношення, позицію людини (групи людей), забарвляються емоціями, сполучаються з волею до дії.

Світорозуміння людини – це сукупність понять, властивих її психіці. Різниця між світорозумінням і світоглядом у тому, що світорозуміння неможливо без мовних засобів, світогляд як модель об'єктивної реальності на підставі образів, властивих психіці індивіда, може існувати і без мовних засобів.

Суб'єкт як індивід народжується наділений потребами. *Потреба – стан індивіда, що переживається як нужда у будь-яких об'єктах, необхідних для його існування і розвитку.* Потреби виступають джерелом активності особистості і можуть бути природними (фізичними) і духовними (моральними). Пізнавальні потреби виявляються в інтересах, які обумовлюють спрямованість на будь-що, пов'язану із позитивним емоційним ставленням до цього. Інтереси характеризують за широтою, змістом і сталістю.

Потреба початково виступає лише як умова, як передумова діяльності, але, як тільки суб'єкт починає діяти, тут же відбувається її трансформація у результат. Головне полягає у виокремленні факту трансформації потреби через предмети у процесі їх використання. А це має ключове значення для розуміння природи потреб людини. Психологічний аналіз потреб неминує перетворюється на аналіз мотивів. Генетично вихідним для людської діяльності є незбігання мотивів і цілей. І навпаки, їх збігання є явищем вторинним: або результатом придбання цілю самостійної спонукальної сили, або результатом усвідомлення мотивів, що перетворює їх на мотиви-цілі. На відміну від цілей, мотиви актуально не усвідомлюються суб'єктом: коли ми здійснюємо ті чи інші дії, то в цей момент ми, звичайно, не звітуємо собі про мотиви, що їх спонукають.

Мотиви – спонукальні причини поведінки, які є конкретним проявом потреби особистості. Вони не відокремлені від свідомості. Навіть коли мотиви не усвідомлюються, вони все ж знаходять своє психічне відображення, але в особливій формі – у формі емоційного забарвлення дій. Це емоційне забарвлення (інтенсивність, знак і якісна харак-

теристика) виконує специфічну функцію, що і потребує розрізняти поняття емоції і поняття особистісного смислу.

Таке роздвоєння виникає внаслідок того, що діяльність необхідно стає полімотивованою, тобто одночасно відповідає двом або кільком мотивам. Адже дії людини об'єктивно завжди реалізують деяку сукупність відносин: до предметного світу, до оточуючих людей, до суспільства, до самої себе. Одні мотиви, спонукаючи діяльність, разом із тим надають їй особистісного смислу; ми будемо називати їх смислоутворюючими мотивами. Інші, співіснуючи з ними, виконуючи роль спонукаючих факторів, іноді гостро емоційних, афективних, – позбавлені смислоутворюючої функції; такі мотиви ми будемо умовно називати мотивами-стимулами.

У структурі однієї діяльності даний мотив може виконувати функцію смислоутворення, в іншій – функцію додаткової стимуляції. Проте смислоутворюючі мотиви завжди займають вище ієрархічне місце. Являючись провідними у житті особистості, для самого суб'єкта вони можуть залишатися «за завісою» – і з боку свідомості, і з боку своєї безпосередньої афективності.

Неусвідомлені мотиви мають ту ж саму детермінацію, як і будь-яке психічне відображення: реальне буття, діяльність людини в об'єктивному світі. Неусвідомлене й усвідомлене не протистоять одне одному; це лише різні форми і рівні психічного відображення. Якщо цілі і дії, що їм відповідають, необхідно усвідомлюються, то інакше відбувається справа з усвідомленням їх мотиву. Предметний зміст мотивів завжди, звичайно, так чи інакше сприймається, уявляється. Вони відкриваються свідомості тільки об'єктивно, шляхом аналізу діяльності, її динаміки. Суб'єктивно ж вони виступають тільки у формі переживання бажання, прагнення до цілі. Ці безпосередні переживання й виконують роль внутрішніх сигналів, за допомогою яких регулюються процеси, що здійснюються.

Для свідомості дійсних мотивів своєї діяльності суб'єкт також повинен йти шляхом, на якому його орієнтують сигнали-переживання, емоційні «мітки» подій. Утворення цих зв'язків необхідно передбачає трансформування самих мотивів, що відбувається у русі всієї тієї систе-

ми діяльності суб'єкта, в якій формується його особистість. Емоції виконують функцію внутрішніх сигналів, вони не є психічним відображенням безпосередньо самої предметної дійсності. Особливість емоцій полягає в тому, що вони відображають відношення між мотивами й успіхом або можливістю успішної реалізації.

Однією з основних характеристик людини є темперамент. *Під темпераментом розуміють динамічні характеристики психічної діяльності людини.* Виокремлюють три сфери вияву темпераменту: загальну активність, особливості моторної сфери і властивості емоційності. Загальна активність визначається інтенсивністю й обсягом взаємодії людини з оточуючим середовищем – фізичним і соціальним. За цим параметром людина може бути інертною, пасивною, спокійною, ініціативною, активною, стрімкою і т. ін. Особливості моторної сфери можна розглядати як окремі вирази загальної активності. До них належать темп, швидкість, ритм і загальна кількість рухів і т. ін. Властивості емоційності: уразливість, чуттєвість й імпульсивність.

Усім відома класична типологія Гіппократа, який розрізняв 4 типи людей за їх темпераментом: флегматики, холерики, меланхоліки і сангвініки. Основою цієї типології була теорія про співвідношення у різних людей різних речовин: крові, флегми, жовтого жовчу і чорного жовчу. Досить переконлива спроба переосмислити основу цієї типології була зроблена І.П. Павловим, який виокремив 4 типи вищої нервової діяльності на підставі сполучення таких її індивідуально-специфічних характеристик, як сила нервових процесів, їх збалансованість й рухомість. Визначені сполучення цих характеристик дали, за суттю, ті ж 4 типи, що описані Гіппократом.

Однією з характеристик, що зустрічаються у самоописуваннях особистості – це констатація тих або інших рис особистості. *Характер – це цілісне утворення особистості, що визначає особливості її діяльності і поведінки і характеризує стійке ставлення до різних боків діяльності.* Стосовно характеру використовуються такі поняття, як експресивні характеристики (характеристики зовнішнього прояву, зовнішнього виразу людини) або стильові характеристики. При такому підході слід відміти-

ти суб'єктивність складання опису, його залежність від критеріїв оцінки.

Наступною підструктурою особистості є здібності, біологічною основою яких є задатки. На підставі тих самих задатків можуть сформуватися зовсім різні здібності. Ключовим моментом тут є практика навчання, реальне входження до відповідної діяльності, в якій і розвиваються відповідні здібності. Практика навчання може компенсувати не зовсім сприятливі задатки і здібності і може привести до успіху за рахунок формування такої індивідуальної організації цієї діяльності, за якою б використовувались максимально сильні якості людини і, навпаки, компенсувались би її слабкі сторони.

Відомий американський психолог У. Джеймс виокремив такі складові структури особистості:

- фізична (тілесна організація, одяг, будинок);
- соціальна (визнання оточуючих, повага);
- духовна – сукупність духовних якостей [22].

При тому він робить висновок про те, що особистість виникає як взаємодія інстинктивних і звичних граней свідомості, а також особистих вольових аспектів. Решта є лише реорганізацією основних структурних блоків.

3. Фрейд розглядав особистість як опосередковану ланку між мотивом і його реалізацією, в якій превалюють несвідомі процеси. Її функція полягає в тому, щоб знайти соціально прийнятні форми реалізації своїх мотивів. Він виводить весь розвиток особистості з двох вроджених інстинктів: продовження роду й агресивного інстинкту. Особистість, на його думку, є трьохкомпонентною структурою [74]: ID – ЕГО – СУПЕРЕГО, де ID – вмістилище інстинктивних потягів, що підкорюються принципу задоволення. В основі всіх сексуальних проявів індивіда знаходиться лібідо – особлива психічна енергія, пов'язана з отриманням задоволення. ID містить усе спадкове. Це першочергова основна структура особистості, яка має несвідомий характер. Це резервуар енергії.

ЕГО – це частина психіки, що знаходиться у контакті із зовнішньою реальністю. Воно управляє довільними рухами. Це, як правило, самосвідомість людини, сприйняття нею своєї власної особистості і по-

ведінки. Завданням ЕГО є самозбереження. ЕГО є своєрідним буфером між ID і СУПЕРЕГО й узгоджує протилежні сили, що діють у психіці людини.

СУПЕРЕГО – це підсумок впливу суспільства на свідомість і самосвідомість особистості, прийняття його норм і цінностей. Воно виконує три основні функції: сумління, самопостереження, формування ідеалів особистості. Воно розвивається з ЕГО і служить цензором його діяльності і думок. Згідно з

З. Фрейдом, особистість є замкнена у собі біологічна індивідуальність, що постійно знаходиться у суспільстві і відчуває на собі його вплив, проте одночасно і протистоїть йому.

Змістовно-смісловим рівнем аналізу структури особистості є аналіз внутрішнього світу, який має свій специфічний зміст, свої закони формування й розвитку, які багато в чому (хоч не цілковито) залежать від світу зовнішнього.

5.3. Особистісний смисл як основний критерій внутрішнього світу людини

Поведінка людини часто підкоряється логіці задоволення актуальних потреб і зводиться до реагування на стимули і задоволення тих хвилинних мотивів. Разом із тим всю поведінку людини не можна звести тільки до цього. Як точно зауважив Гегель, обставини і мотиви превалюють над людиною лише тоді, коли вона сама дозволяє їм це [18].

Людина живе у світі, відносини з яким вона будує на основі логіки життєвої необхідності, – логіки, у світлі якої кожна дія або обставина виступає як така, що має визначений смисл, іншими словами, визначене місце і роль. Одна з них – реактивна логіка, логіка задоволення потреб – найбільш прямолінійна і є загальною для людини і тварин, друга – смислова логіка, логіка життєвої необхідності – є виключно надбанням людини. Людина може жити і діяти відповідно до цієї логіки завдяки механізмам смислової регуляції, які утворюють ядро внутрішнього світу.

Внутрішній світ містить у собі своєрідним чином переломлену й узагальнену зовнішню реальність, забарвлену тим смислом, який вона має для людини. Основними складовими внутрішнього світу людини є

належні тільки їй і впливаючі з її унікального особистісного досвіду стійкі смисли значущих об'єктів і явищ, що відображають її ставлення до них, а також особистісні цінності, які є, разом із потребами, джерелами цих смислів. Тому у психології іноді використовують поняття «ціннісно-смилова сфера особистості» для окреслення того, що буденною мовою називається внутрішнім світом людини.

Джерелами смислів, які визначають, що для людини є значущим, а що ні, і яке місце ті або інші об'єкти чи явища посідають у її житті, є потреби й особистісні цінності людини. Вони займають те ж саме місце у структурі мотивації людини, що й у структурі породження смислів. Смислу для людини набувають ті об'єкти, явища або дії, що мають відношення до реалізації будь-яких її потреб чи цінностей. Ці смисли індивідуальні, що витікає не тільки з незбігання потреб і цінностей різних людей, а й із своєрідності індивідуальних шляхів їх реалізації.

Цінності пов'язують внутрішній світ особистості із життєдіяльністю суспільства й окремих соціальних груп. Засвоюючи оточуючі погляди на дещо як на цінність, людина закладає у собі нові, незалежні від потреб регулятори поведінки. Обертання соціальної цінності на особисту можливо тільки тоді, коли людина разом із групою включилась до практичної реалізації цієї загальної цінності, відчуючи її як свою. Тоді у структурі особистості виникає й укорінюється особистісна цінність – ідеальна уява про обов'язкове, що задає напрямок життєдіяльності і виступає джерелом смислів. Формальне ставлення до соціальних цінностей не призводить до перетворення їх у смислові.

У внутрішній світ особистості потреби й особистісні цінності входять у зовсім іншому вигляді. Потреби відображаються у внутрішньому світі у формі бажань і прагнень, що виходять із «Я», більш або менш довільних і тому випадкових. Особистісні цінності, навпаки, відображаються в ньому у формі ідеалів – образів досконалих рис або бажаних обставин, що переживаються як дещо об'єктивне, незалежне від «Я».

На відміну від потреб, особистісні цінності, по-перше, не обмежені даним моментом, даною ситуацією, по-друге, не спричиняють людину до чогось зсередини, а притягають її зовні, і, по-третє, надають оцінкам елемент об'єктивності, оскільки будь-яка цінність переживається як

щось, що об'єднує «Я» з людьми. Звісно, ця об'єктивність відносна, адже навіть загальноприйняті цінності, стаючи частиною внутрішнього світу конкретної людини, трансформуються і набувають у ній своїх відмінних особливостей.

Іншим важливим елементом внутрішнього світу є стійкі відносини, що саме і характеризують той конкретний смисл, який мають для людини окремі об'єкти, явища, люди. Якщо число цінностей, значущих для окремої людини, може вимірюватися у найкращому випадку двома-трьома десятками, то кількість конкретних відносин, що утворюють смислове багатство особистості, може бути практично необмеженою. Джерелом відносин служить, як правило, індивідуальний досвід, а найвищими інстанціями, що визначають смисл для нас тих або інших людей, речей і подій, – наші потреби і цінності.

Наші потреби і цінності виявляються не тільки у формі відносин до конкретних людей, речей і подій, а і в тому, які критерії чи ознаки ми використовуємо при їх описі, класифікації й оціненні. Слід відзначити, що різні люди користуються різними критеріями й ознаками при описі одних і тих же об'єктів. Система цих критеріїв і ознак, для позначення яких у психології було введено спеціальне поняття «конструкти», є найважливішою характеристикою внутрішнього світу людини.

Смислові конструкти, що характеризують власне особистість, задаються притаманними людині потребами й цінностями. Завдяки існуванню смислових конструктів ми здатні крізь призму актуальних потреб співвіднести їх у принципі з будь-якими потребами й цінностями, навіть зовсім на даний момент неактуальними. При тому, чим більше значущими є для людини ті чи інші речі або події, тим більше й індивідуально своєрідна система конструктів буде використовуватися для їх оцінення.

Система особистісних смислів індивіда виступає як основний критерій внутрішнього світу людини. Особистісний – значущість для індивіда тих чи інших предметів, що суб'єктивно ним сприймається. При цьому ступінь усвідомленості істинного смислу може бути різним, що визначається виявленням зв'язків даного предмета з мотивами, потребами і цінностями індивіда. При цьому можлива зміна конкретного змі-

сту особистісного смислу за рахунок включення його до іншого мотиваційного контексту. У діяльнісному підході О.М. Леонтьєва породження особистісного смислу відбувається на підставі постановки цілі відповідно до мотиву, і смисли трактуються одиницями людської свідомості.

Складність і неоднорідність природи особистісного сенсу, двоякість джерел їх породження, формування і розвиток, різноплановість виконуваних ними функцій припускає їх функціонування як складної багаторівневої системи. Більшість як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників проблеми сенсу відзначають той факт, що людині притаманна наявність не одного, а цілого ряду різних сенсів. У психологічній літературі неодноразово робились спроби класифікувати сенси за різними підставами.

Теоретичний аналіз стану цієї проблеми у різних філософських концепціях і психологічних теоріях дозволяє виокремити різноманітні критерії, покладені в основу різних класифікацій. У них сенси подаються у своїх різних якостях: усвідомлені й неусвідомлені, суб'єктивні й об'єктивні, внутрішні та зовнішні, біологічні й особистісні, індивідуальні й соціальні та інші. Крім того, сенси охоплюють широкий спектр функціонування людини і виражаються в таких поняттях, як сенс дії, діяльності, поведінки, життя. Особистісні сенси є поєднальним ланцюгом між різними підсистемами особистості. Це компоненти більш складної системи особистості і вони самі подають систему, організовану у певній ієрархічній послідовності, яка відображає процеси розвитку і функціонування особистості на різних етапах життєдіяльності людини.

Крім того, смисли у різних школах і напрямках охоплюють широкий спектр функціонування людини і виражаються у таких поняттях, як смисл дії, діяльності, поведінки, життя, існування. У зв'язку з цим необхідно виокремити більш узагальнюючі, з одного боку, й уточнюючі, з другого, поняття, що відображають різні рівні усвідомленості людиною оточуючої дійсності: ситуаційний смисл, життєвий смисл (життєва необхідність), сенс життя (розвиток і прагнення), сенс буття (надсмисл і космічний смисл). Дані поняття є узагальнюючими категоріями, які включають більш окремі смислові утворення і відображають ієрархічні

взаємозв'язки між компонентами мотиваційно-потребової, ціннісно-сміслової сфери особистості та різнорівневими структурами свідомості.

Все сказане належить до будь-яких смислів, які стійко укорінились в особистості. Але на одному з цих смислів варто зупинитися окремо, оскільки за своєю глобальністю і роллю у житті людини він займає зовсім особливе місце у структурі особистості. Це смисл життя. До сфери інтересів психології особистості входить питання про те, як впливає смисл життя або переживання його відсутності на життя, а також проблема психологічних причин втрати і шляхів набуття смислу життя. Смисл життя – це психологічна реальність, незалежно від того, у чому конкретно людина бачить цей смисл.

Одним фундаментальним психологічним фактом є широке розповсюдження почуття смислу втрати, безглуздості життя, прямим наслідком якого є зростання випадків самогубства, наркоманії, насилля і психічних захворювань, у тому числі так званих ноогенних неврозів – неврозів смисловтрати. Другим фундаментальним психологічним фактом є те, що на несвідомому рівні визначений смисл і спрямованість життя, цементуючи їх в єдине ціле, складаються у кожної людини уже до 3–5 років і можуть бути виявленими у загальних рисах експериментально-психологічними і клініко-психологічними методами. Нарешті, третім фактом є визначна роль саме цієї спрямованості життя, що об'єктивно склалась. Вона несе у собі істинний смисл, а будь-які спроби сконструювати собі смисл життя умоглядним міркуванням, інтелектуальним актом будуть швидко спростовані самім життям.

Внутрішній світ, смислова сфера особистості пов'язує її з реальністю світу як цілого і регулює її життєдіяльність згідно з системою відносин особистості зі світом. Але до цієї схеми не вкладаються прояви самодетермінації особистості, коли особистість здійснює не стільки зовнішню або внутрішню регуляцію, скільки, навпаки, подолання будь-якої регуляції на підставі усвідомленого вибору. В особистості є щось таке, що дозволяє їй не тільки управляти своїм характером, здібностями і ролями, довільно змінювати значущість і спонукаючу силу різних альтернатив у ситуації вибору, причому це дано зовсім не кожному.

Можна говорити про три можливі способи поведінки людини: згідно зі стереотипами, що склались, звичними способами дії (логіка характеру і ролі), згідно з відносинами зі світом (смилова логіка життєвої необхідності) і згідно зі своїм особистісним вибором на основі свободи й відповідальності. Проте, всі описані вище механізми, як і переважна більшість психологічних теорій особистості, не дають пояснення специфічно людським феноменам вибору, свободи й відповідальності.

Про свободу й відповідальність у психологічній літературі написано немало, але переважно або у публіцистичному ключі, або із сценічним скепсисом, що розвінчує їх «з наукової точки зору». І те, й інше свідчить про безсилля науки перед цими феноменами. Наблизитися до їх розуміння, на нашу думку, можливо, розкривши їх зв'язок із речами, що традиційно вивчаються у психології, проте уникаючи при цьому спрощення.

Свобода припускає можливість подолання всіх форм і видів детермінації, зовнішньої відносно людського глибинного екзистенціального «Я». Свобода людини – це свобода від причинних залежностей, свобода від теперішнього і минулого, можливість черпати спонукаючі сили для своєї поведінки в уявленому, передбаченому і планованому майбутньому. Разом із тим людська свобода є не стільки свободою від зазначених вище зв'язків і залежностей, скільки їх подоланням, вона не відмінняє їх дію, але використовує їх для досягнення необхідного результату.

Позитивну характеристику свободи необхідно розпочати з того, що свобода є специфічною формою активності. Якщо активність взагалі притаманна всьому живому, то свобода, по-перше, є усвідомленою активністю, по-друге, опосередкованою і ціннісною «для чогось», і, по-третє, активністю, що цілком управляється самим суб'єктом. Іншими словами, ця активність контролюється, і у будь-якій її точці може бути довільно припиненою, зміненою чи спрямованою в іншому напрямку.

Свобода, тим самим, притаманна тільки людині, проте, не кожній. Внутрішня свобода людей виявляється, перш за все, у нерозумінні діючих на них зовнішніх і внутрішніх сил, по-друге, у відсутності орієнтації у житті, у метаннях з боку у бік, і, по-третє, у нерішучості, нездатно-

сті переломити несприятливий хід подій, вийти із ситуації, втрутитись як активна діюча сила в те, що з ними відбувається.

Відповідальність у першому наближенні можна визначити як усвідомлення людиною своєї здібності виступати причиною змін (або протидії змінам) в оточуючому світі і у власному житті, а також свідоме управління цією здібністю. Відповідальність є різновидом регуляції, яка притаманна всьому живому, проте відповідальність зрілої особистості – це внутрішня регуляція, опосередкована ціннісними орієнтирами. Такий орган людини, як сумління, безпосередньо відображає ступінь розумової вчинків людини з цими орієнтирами.

При внутрішній несвободі не може бути повноцінної особистісної відповідальності і, навпаки. Відповідальність виступає як передумова внутрішньої свободи, оскільки лише усвідомлюючи можливість активної зміни ситуації, людина може здійснити таку спробу. Проте вірним є і зворотнє: лише у ході активності, спрямованої назовні, людина може прийти до усвідомлення своєї здібності вплинути на події. У своїй розвинутій формі свобода і відповідальність неподільні, виступають як єдиний механізм довільної осмисленої активності, що саморегулюється і є притаманною зрілій особистості.

Разом із тим шляхи і механізми становлення свободи і відповідальності різні. Шлях становлення свободи – це надбання права на активність і ціннісні орієнтири особистісного вибору. Шлях становлення відповідальності – це регуляції активності іззовні усередину. На ранніх стадіях розвитку можливо протиріччя між спонтанною активністю та її регуляцією як різновид протиріччя між зовнішнім і внутрішнім. Протиріччя між свободою і відповідальністю в їх розвинених зрілих формах є неможливим. Навпаки, їх інтеграція, пов'язана із надбанням особистістю ціннісних орієнтирів, знаменує перехід людини на новий рівень відносин із світом – рівень самодетермінації – і виступає передумовою й ознакою особистісного здоров'я і духовності.

Духовність, як і свобода, і відповідальність, – це не особлива структура, а визначений спосіб існування людини. Суть його полягає в тому, що на зміну ієрархії вузькоособистісних потреб, що визначає прийняття рішень у більшості людей, приходять орієнтація на широкий

спектр загальнолюдських і культурних цінностей, які не знаходяться між собою у ієрархічних відносинах, а припускають альтернативність.

Тому прийняття рішень зрілою особистістю – це завжди вільний особистісний вибір серед декількох альтернатив, який поза залежністю від його результату збагачує особистість, дозволяє будувати альтернативні моделі майбутнього і тим самим обирати і створювати майбутнє, а не просто прогнозувати його.

Без духовності тому неможлива свобода, оскільки немає вибору. Бездуховність рівнозначна однозначності, передвизначеності. Духовність є те, що сплавляє воедино всі механізми вищого рівня. Без неї не може бути автономної особистості. Тільки на її основі можна знайти основну формулу розвитку особистості: спочатку людина діє, щоби підтримати своє існування, а потім підтримує своє існування заради того, щоби діяти, робити справу свого життя.

Питання для самоконтролю та перевірки

1. Дайте характеристику понять «індивід», «людина» й «особистість».
2. Яку роль відіграють спадковість і середовище у формуванні особистості?
3. Якою розуміється структура особистості за К.К. Платоновим?
4. Що являє собою внутрішній світ людини?
5. Як співвідносяться між собою потреби і мотиви людини?
6. Поясніть, як ви розумієте особистісний смисл людини?
7. Охарактеризуйте поняття «свобода» і «відповідальність».

ТЕМА 6. СВІТОСПРИЙНЯТТЯ ЯК ОСНОВА СВІТОРОЗУМІННЯ ЛЮДИНИ

1. *Сучасне світорозуміння як основа життєвої активності.*
2. *Наукові основи свідомості.*

6.1. Сучасне світорозуміння як основа життєвої активності

Наше уявлення про світ або модель світу визначає наш напрям думок і дій. Науковці переконані, що неможливо піднятися на якісно новий ступінь у сприйнятті світу, не змінивши себе. Цей рівень мислення являє собою принцип, що спирається на властивості особистості, новий підхід від «внутрішнього до зовнішнього» до особистої і міжособистісної діяльності. Він пропонує почати із себе, більше того, з найбільш глибоко укоріненої частини нашої особистості: життєвої філософії, а також властивостей характеру і мотивів. Це безперервний процес відновлення на основі природних законів, управляючих формуванням особистості і прогресом.

Тільки виробивши той або інший світогляд, особистість, самовизначаючись у житті, одержує можливість усвідомлено, цілеспрямовано діяти, реалізуючи свою сутність. Світогляд – це як міст, що пов'язує особистість і весь навколишній світ. Одночасно з її формуванням складається і характер особистості – психологічний стрижень людини, що стабілізує її соціальні форми активності. Покликання, призначення кожної людини складається у всебічному розвитку її фізичних і духовних сил, усіх її здібностей, щоб вона мала можливість вільно розвиватися як творчо діяльна особистість.

Світорозуміння, або світогляд людини – це система поглядів на об'єктивний світ і місце людини в ньому, на відношення людини до навколишньої дійсності і до самої себе, а також обумовлені цими поглядами основні життєві позиції людей, їхні переконання, ідеали, принципи пізнання і діяльності, ціннісні орієнтири. Зміст світогляду групується навколо того або іншого підходу до вирішення основного питання філо-

софії: що первинне – свідомість чи матерія? Стосовно відповіді на це питання він може бути матеріалістичним або ідеалістичним, атеїстичним або релігійним, революційним або реакційним.

Протягом багатьох століть не стихають гарячі суперечки навколо сутності свідомості і можливостей її пізнання. Всі існуючі точки зору в самому загальному критеріальному відношенні врешті-решт зводяться до двох головних світоглядів: матеріалістичного й ідеалістичного. Вони обидва є науковими, а, отже, основою науково-технічного прогресу на Землі, з одного боку, і винуватцями тієї прірви, що розширюється, між матеріальними цінностями і духовною природою людини, з іншого.

Матеріалістична точка зору має на увазі наявність «реального» зовнішнього світу, що існує незалежно від свідомості. Свідомість є відображенням цієї реальності і створює її недосконалу репрезентацію. Образно говорячи, відповідно до матеріалістичного підходу, свідомість подібна фотоапарату, що фотографує реальність. З позицій ідеалізму сприймані події і взаємини не мають іншої реальності, крім існування у свідомості людини. Зовнішній світ являє собою недосконалу репрезентацію, або проекцію «чистих» форм думки. З цього погляду, реальність є відображенням свідомості (див. рис. 6.1 і 6.2).

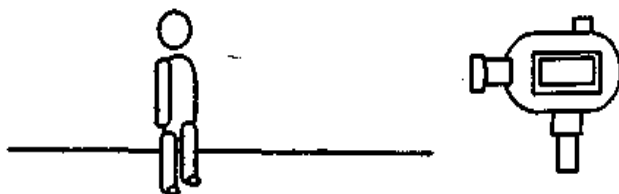

Рисунок 6.1 – Свідомість подібна фотоапарату, що фотографує реальність (відповідно до матеріалістичного підходу)

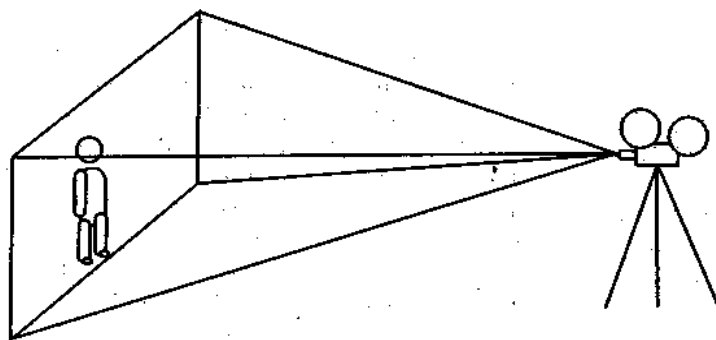

Рисунок 6.2 – Свідомість подібна кіноапарату (відповідно до ідеалістичного підходу)

При цьому як матеріалізм, так й ідеалізм приймають як даність те, що вся інформація, сприймана органами почуттів людини, дійсно досягає її мозку. Матеріалісти вважають, що завдяки цій інформації реальність знаходить своє відображення у свідомості, тоді як, за уявленнями ідеалістів, на основі цієї інформації свідомість конструює реальність. Матеріалістична філософія і психологія, що довгий час були в нашій країні пануючою ідеологією, виходять із двох кардинальних принципів: суто свідомість як функція головного мозку і спосіб відображення зовнішнього світу.

Об'єктивні ідеалісти трактують свідомість як самостійну сутність буття, що творить, як щось споконвічне. Воно не тільки не з'ясовне нічим, що існує поза ним, але саме по собі покликане пояснити все, що діється у природі, історії і поведінці кожної людини. Прихильники об'єктивного ідеалізму визнають свідомість єдиною достовірною реальністю.

На початку розвитку людства на Землі система мислення була одна: мислення, спрямоване на просте світорозуміння. Тому логічна й духовна складові процесу мислення були нерозривно пов'язані. У той час не було поділу на релігію, філософію і науку. Це була єдина система збагнення Істини Всесвіту. Наші пращури знали, що людина має розумний початок, що в різних народів іменувався по-різному: Творцем, Брахманом, Абсолютом, Космічним Розумом. Далі система розуміння істини розчленовується на логічну систему мислення і містичну (духовну), а потім вони увійшли у суперечність. Наука стала цілком базуватися на логічній, а релігія – на духовній системі мислення, що призвело до антагонізму між наукою і релігією.

У середні століття релігійність й інквізиція загальмували розвиток науки, і в той похмурий час променем світла для людства став матеріалізм. Матеріалістичний світогляд у природознавстві привів до практичних результатів і дав людству поштовх до прогресу. Матеріалізм зробив свою корисну справу на певному етапі розвитку людства, але цей етап закінчився. Переможна хода науки загальмувалася, сьогодні наука переживає глибоку кризу. Матеріалістичний світогляд із прогресивного перетворився в інтелектуальні окови і не дозволяє людству вийти на принципово новий рівень розвитку.

Свідомість сучасної людини заражена вірусом матеріалізму. Її світогляд базується на матерії як на першопричині всього сущого. Довгий час наше мислення і наукові методи були спрямовані на роботу з матерією, тобто з наслідком. Природно, у результаті ми маємо тільки наслідки. Усі істини, отримані нашою наукою, є відносними. Сьогодні наука стверджує, що її знання істинні, завтра буде отримано нові дані, і попередні знання вже не є істина. Знову розробляються теорії, що висувають нові істини, і так до нескінченості.

У книзі «Фізика віри» автори [71] переконливо розкрили цей процес в області теоретичної фізики, що вивчає закономірності розвитку Всесвіту. Так, розвиток атомної і субатомної фізики зруйнував уявлення про тверду матерію. Історія субатомних досліджень починається на рубежі століть з відкриття рентгенівських променів і радіоактивних елементів. Досліди М. Резерфорда з альфа-частинками ясно продемонстрували, що атоми не є твердими й неподільними одиницями матерії, а складаються з величезних порожнеч, в яких дрібні частки – електрони – рухаються навколо ядер. Лише у 20-х роках ХХ століття вчені досягли успіху в пошуках математичного опису субатомних процесів.

«Планетарна модель» розглядала атом як пустий простір із дрібними частками матерії. Квантова фізика показала, що навіть ці частки не є речовинами. З'ясувалося, що субатомні частки виявляють себе іноді як хвилі. Така ж подвійність спостерігалася при дослідженні світла. У деяких експериментах світло виявляло властивості електромагнітного поля, в інших з'являлося у формі окремих квантів енергії, фотонів, що не мають маси і завжди рухаються зі швидкістю світла. Здатність того самого феномену проявлятися і як частка, і як хвиля, руйнувала Аристотелеву логіку. Форма частки припускає сутність, укладену в малому обсязі або в кінцевій області простору, тоді як хвиля розсіяна і поширюється по величезних областях простору. Це знайшло свій вираз у новому логічному висновку, який Нільс Бор назвав «принципом додатковості». Квантова фізика, таким чином, запропонувала нову модель Всесвіту, що різко контрастує з моделлю класичної фізики.

За багато років досліджень учені визначили чотири поля, які пояснюють усе, що відбувається у Всесвіті. Фізики відкрили, що різні

елементарні частки взаємодіють між собою за допомогою чотирьох основних сил – це електромагнітна сила (або електромагнетизм), сила слабкої між'ядерної взаємодії, сила сильної між'ядерної взаємодії і гравітаційна взаємодія. Це чотири фундаментальні сили. За мірою розвитку теоретичної фізики почалося об'єднання теорій цих взаємодій. Так виникла єдина теорія електромагнітної і слабкої взаємодії – електрослабка взаємодія. За створення цієї теорії С. Вайнберг, А. Салам і П. Глешоу одержали Нобелівську премію. Пізніше вдалося об'єднати теорію електрослабкої і сильної взаємодій – так зване «велике об'єднання».

У 90-х роках XX сторіччя було відкрито п'яту фундаментальну взаємодію – інформаційну. Її проявом виявилися торсійні полюси, що виступають носієм інформації в тонкому світі. Це відбулося завдяки тому, що російському фізику-теоретику Г.І. Шипову вдалося обґрунтувати концепцію фізичного вакууму, поставивши крапку наприкінці майже вікових досліджень учених зі світовим ім'ям. З відкриттям п'ятої взаємодії вдалося створити Єдину Теорію Поля, що переросла в теорію фізичного вакууму. *Поле – особлива форма матерії, що пов'язує частки речовини у єдині системи і передає з кінцевою швидкістю дії одних часток на інші* [3, с. 22]. У витоків ідеї побудови єдиної теорії поля стояв А. Ейнштейн.

Це відкриття дозволяє ще глибше проникнути в будівлю природного закону. Так, поступово виходячи на більш поверхневі рівні природного закону, ми бачимо всі об'єкти зовсім окремими один від одного. Але якщо йти до більш глибоких рівнів, то можна знайти, що все взаємозалежне в цих полях. На більш глибоких рівнях вони все більше й більше поєднуються та досягають найглибшого рівня, безмежного чистого поля нескінченності, яке вчені називають Єдиним полем усіх законів природи. Хоча це поле не виявлене, воно нескінченне. Воно існує поза простором і часом і в той же час забезпечує порядок у житті всього Всесвіту. З нього бере початок усе різноманіття світобудови. Спочатку виникає вібрація, поле починає активізуватися і вібрувати. Воно створює хвилі, які називають квантовими або енергетичними хвилями, потім ці коливання сприймаються як частки. Частки поєднуються і стають

атомами, що поєднуються в молекули, а ті, поєднуючись, формують клітини, органи, організм, увесь Всесвіт.

Сучасною фізикою було відкрито, що Єдине поле є полем повної самовзаємодії, тобто воно звертається до самого себе і пов'язане кільцевим зв'язком із самим собою. Ця властивість і багато інших характеристик привели вчених до висновку, що це поле чистої свідомості, тому що воно також володіє зворотним кільцевим зв'язком із самим собою. Властивість кільцевого зворотного зв'язку або самоспрямованість свідомості дозволяє нам усвідомлювати себе. Властивість самоспрямованості виявлена й у Єдиному полі, й у свідомості, що дає можливість зробити висновок, що Єдине поле ідентичне полю чистої свідомості.

Таким чином, результати сучасних досліджень підтверджують знання, що було відоме дуже давно, про те, що матерія – це не першопричина, а результат роботи Розуму Всесвіту, інформації й енергії, тобто це наслідок. Наш матеріальний (фізичний) світ – світ наслідків. Світ причин – у системі інформаційно-енергетичних потоків Всесвіту. Світ першопричин – у Всесвітньому Розумі, що формує інформацію, програмує Всесвітні процеси й реорганізує матерію, потоки якої відповідно до програми реалізують ці процеси. Усе це дозволяє дійти висновку про те, що у Всесвіті є Керуюче Ядро – Розум Всесвіту, тому в ньому існує глобальний порядок. Всесвіт вирощується у суворій відповідності із законами Світобудови під постійним керуванням Всесвітнього Розуму. Саме його людство ще в давнину назвало БОГОМ. Але справа не в назві, справа в суті. *Нехай для віруючої людини це буде БОГ, а для інших – це Розум Всесвіту, або Вищий розум, що організує початок.* У протилежному разі був би хаос, а хаос – це безладдя на початку процесу і руйнування наприкінці.

У сучасний світогляд величезний внесок зробила теоретична фізика. Цей розділ науки відособлений у ряді природничих наук через його спрямованість убік фундаментального знання. Тому теоретичну фізику розглядають як основну базу, що формує загальнонауковий світогляд. І саме теоретична фізика на головне питання – чи є Бог? – дала відповідь: Бог є! Заява 53 американських учених світового рівня, серед яких чимало лауреатів Нобелівської премії, також чітко поставила крапку у відповіді

на це питання. У виданій ними книзі «Ми віримо» наводиться чимало доказів існування Творця, що створив усе, що ми бачимо, і все, що не бачимо і про що поки не знаємо [71, с. 8].

Навесні 1998 року у Свято-Даниловому монастирі у Троїцько-Сергіївській лаврі зібрався Всесвітній Російський народний синод на чолі зі Святійшим Патріархом Московським і Всієї Русі Алексієм II, на якому були присутні найвидатніші представники вітчизняної науки. Відбулися слухання за темою: «Віра і знання: проблеми науки і техніки на межі сторіч». Уперше була почата спроба дати надійну духовну і моральну опору у вирішенні найскладніших питань, що поставила перед людством науково-технічна революція. Вражає заява, зроблена з трибуни академіком РАН і РАМН Н.П. Бехтеревою: «Усе своє життя я присвятила вивченню найдосконалішого органу – людського мозку. І дійшла висновку, що виникнення такого чуда неможливе без Творця». На її думку, релігія не обмежує глибину наукових знань, але вона накладає моральну заборону на деякі сфери їхнього застосування. Після трьох днів і ночей напруженої роботи вчені і священослужителі прийняли підсумковий документ Соборних слухань, значення якого важко переоцінити. «Релігійне збагнення світу як творіння Божого не заперечує правомірності наукового пізнання його закономірностей», – сказано в Підсумковому документі.

Пізнавши фізику Єдиного поля, можна зрозуміти природу Свідомості, Мислення та Колективного розуму. Таким чином, з величезною напругою сил, методом спроб і помилок наука підходить до розуміння тих знань, якими володіє езотерика. З цього приводу директор Міжнародного інституту теоретичної і прикладної фізики Академії Природничих наук Росії академік О.Е. Акімов говорить таке: «Усе, до чого зараз підійшла фізика, практично без формул, але у змістовному плані, викладене в давньоіндійських ведичних книгах. Існували й існують два напрямки пізнання природи. Один представлено західною наукою, тобто знаннями, що добуваються на тій методологічній базі, якою володіє Захід, тобто доказ, експеримент і т. ін.; інший – Східною, тобто знаннями, отриманими ззовні езотеричним шляхом, у стані, наприклад, медитації. Езотеричні знання не добувають, їх людині дають. Вийшло так, що на якомусь етапі

цей езотеричний шлях був загублений, і сформувався інший шлях, надзвичайно складний і повільний. За останню тисячу років, йдучи цим шляхом, ми прийшли до тих знань, що були відомі на Сході 3000 років тому» [3, с. 26].

Концепція квантової теорії і її філософських додатків сприймалася непросто. Найбільш радикальними з погляду психології, психіатрії і парапсихології є інтерпретації, що припускають ключову роль психіки у квантовій реальності. Автори, що мислять у цьому напрямку, припускають, що розум, або свідомість, реально впливають або навіть створюють матерію. Фізики зруйнували догму про первинність неруйнівної твердої матерії, що служила підставою механістичного світогляду. У субатомних експериментах матерія дезінтегрується в абстрактні паттерни і форми свідомості.

Ще Н. Бор говорив, що нова фізика повинна містити в собі свідомість як об'єкт, подібний всім іншим об'єктам фізики. Сучасні автори стверджують, що теорія торсійних полів дозволяє на основі спінових ефектів роз'яснити проблеми свідомості і мислення, включити їх як нормальні фізичні об'єкти в загальну картину фізичних уявлень про світ. При цьому зроблено висновок, що людський організм у цілому створює своє загальне торсійне поле. Саме воно є основою всього живого, тому що служить носієм інформації організму в цілому і його клітин про структуру, стан як внутрішнього, так і зовнішнього світу людини. За його допомогою до кожної клітини доносяться всі думки, почуття, бажання, напрямки життєдіяльності людини, її прагнення.

6.2. Наукові основи свідомості

Науки, що вивчають людину, не мають поки єдиної головної стратегії і концепції у вивченні свідомості. У філософській літературі стверджується: свідомість вібрує в кожній клітинці нашого організму, приводячи його в гармонію; нею пронизані всякі почуття, думки, вчинки; вони оживляють тіло, одухотворяють його, без них тіло – порошок, а тому свідомість можна назвати «подихом життя». Дати повне визначення, що таке свідомість, неможливо, тому що свідомість – це синтез взаємодії і роботи багатьох невидимих людському оку і його почуттєвих відчуттів

структур і субстанцій. Це процеси, що відбуваються на субатомному, клітинному, енергоінформаційному і біохімічному рівнях, пов'язані із взаємодією нашого організму з навколишнім середовищем.

Лауреат Нобелівської премії Р.І. Сперрі у статті «Перспективи менталістської революції та виникнення нового наукового світогляду» пише: «Свідомість посідає центральне місце майже в усіх аспектах людської діяльності. Усе, що людина коли-небудь пізнала або відчула, бачила, чула, уявляла, у що вірила або що одержувала, у будь-якому досвіді, обов'язково оброблялося універсальним медіумом – розумом, що усвідомлює. Свідомість – це передатна система всіх наших цінностей, нашого розуміння мети і змісту, правильного й неправильного, любові, ненависті, краси, святості і всього іншого, що робить життя цінним. Отже, будь-яка істотна ревізія концепції свідомості, перегляд її ролі і зв'язку з фізичним мозком або з навколишньою дійсністю буде мати масштабні наслідки» [71, С. 23].

Новий погляд на глобальні проблеми людства і більш тонку роль у всіх процесах самої людини та її розуму почали складатися ще на початку ХХ століття. І тут, у першу чергу, слід назвати імена Володимира Івановича Вернадського і П'єра Тейяра де Шардена. У знаменитій праці «Феномен людини», що всіляко заборонялася єзуїтською цензурою і побачила світ тільки після смерті Тейяра, він розвив навчання про еволюцію природи як становлення свідомості, коли сам феномен людини й накопичення нею духовних багатств є закономірною вихідною тенденцією в розвитку природи, сходженням до нового космічного прояву.

В.І. Вернадський (1863–1945 рр.) – перший президент Академії наук України (1919 р.), учився в одній з харківських гімназій, основоположник геохімії, біогеохімії, радіогеології, професор Московського університету, що пішов у відставку в 1911 р. на знак протесту проти утиску студентства. Суть фундаментального навчання В.І. Вернадського полягає в переході біосфери у стан ноосфери, у той стан, в якому її основні процеси будуть визначатися людиною, її розумом [14]. Це положення є, на думку академіка М.М. Мойсеева, одним із найважливіших внесків науки ХХ століття в сучасну «картину світу». Власне кажучи, це і є та ланка, що дозволяє пов'язати розвиток матерії і суспільства і, отже,

представити розвиток нашого Всесвіту – Універсуму – як еволюцію єдиної цілісної системи. М.М. Мойсєєв є видатним фахівцем з математичного моделювання. Йому належать найбільш серйозні дослідження з цих проблем у даний час.

Свідомість не є якимось об'єктом, що знаходиться у визначеному місці в нашому організмі, вона скрізь. Свідомість є симбіозом індивідуальної й у той же час макрокосмологічної структури, животворної матерії, що самоорганізується. *«Свідомість – інформаційне поле високоорганізованої матерії, що перебуває в людському організмі аж до субатомних часток»* [71, с. 261]. Свідомість пов'язана індивідуально з кожною людиною й у той же час із життям Всесвіту, вона йде в багатомірність планетарного існування. За М.І. Пироговим, життєва субстанція простирається, як ефір; усюди її місцеві прояви, пов'язані з її взаємодією з іншими субстанціями, але в цілому вона весь Всесвіт поєднує в один організм. Цього всеосяжного прозріння дотримувалися К.Е. Цюлковський і В.І. Вернадський.

Відповідно до сучасних наукових поглядів, учені розуміють свідомість як вищу форму розвитку інформації – інформацію, що творить, причому зв'язка «інформація – свідомість» є таким фундаментальним проявом Всесвіту, як «енергія – матерія». При розгляді природи свідомості через специфічні прояви торсійних полів – матеріальних об'єктів – стає очевидним, що свідомість сама по собі стає матеріальним об'єктом. З фізичної точки зору свідомість є особливою формою польової (торсійної) матерії [3, С. 72]. Свідомість і матерія на рівні торсійних полів виявилися нерозривними сутностями. З цих позицій стало очевидним, що свідомість виступає як посередник, що поєднує, з одного боку, усі поля, увесь матеріальний світ, а з іншого, – усі рівні Тонкого світу. Таким чином, висловлена ще Піфагором ідея монади як своєрідного «мікрокентавра» свідомості й матерії, знайшла своє наукове підтвердження лише через два тисячоліття.

Визнано, що, залишаючись на науковому ґрунті, не можна розглядати звичайний стан свідомості, в якому ми здатні до логічного мислення, як єдино можливий і найзрозуміліший. Навпаки, було встановлено, що в інших станах свідомості, поки ще мало вивчених, можна довідати-

ся і зрозуміти те, чого у звичайному стані свідомості ми зрозуміти не можемо. Це говорить про те, що «звичайний» стан свідомості є лише окремим випадком світорозуміння. Реальність і цінність містичних станів свідомості визнавалися і визнаються усіма без винятку релігіями. Сьогодні і фундаментальна наука починає вбирати всі «ненаукові форми знань».

Ф. Гранжан свого часу стосовно цього писав: «І все-таки ми продовжуємо бути переконаними, що розум – властивість мозку, і відповідність розуму мозку здається нам до того очевидною, що ми не мислимо ці два терміни один без одного. Це тому, що в силу незакінченого узагальнення, ми робимо висновок про те, що тіло і дух взаємно підлеглі один одному. Це тому, що ми звикли змішувати поняття розум і дух. Розум, звичайно, дух, але лише вид духу. Розум відноситься до духу, як частина до цілого. Дух набагато ширше розуму...» [71, с. 44].

Що ми знаємо про дух? Досить багато чого зі Священного Писання і чимало з явищ духу у природі й людині. Багато прикладів, один дивовижніший за інший, наведено у книзі академіка Ш. Рише. Це великий фізіолог і фізик, один із найвизначніших діячів в області метапсихології, яка виникла наприкінці XIX століття і розроблювана тепер відомими вченими різних країн. Метапсихологія ставить своєю метою вивчення всіма способами наукового дослідження області незрозумілих і таємничих психологічних явищ, що відкидаються офіційною психологією як марновірні казки. Ш. Рише з великою науковою строгістю обговорював ці факти і дійшов висновку: «Існують у всесвітній вібрації (сили), що збуджують нашу чутливість й обумовлюють достовірні пізнання дійсності, яких наші нормальні почуття не можуть дати. Ці сили, нові і страшні, повинні створити революцію в психології, переробити її до основ». Він вважає, що в основі явищ телепатії (передачі думок і почуттів на відстані) і ясновидінь лежать зовсім невідомі нам і при сучасному стані науки зовсім непояснені, навіть дивні сили.

Вивчаючи безліч фактів, Ш. Рише дійшов висновку про те, що у всіх людей, навіть у найменш сенситивних, є інші здібності пізнання, відмінні від звичайних. Але в нечутливих ці здібності пізнання вкрай слабкі, майже непомітні. Таємничим чином думка однієї людини пові-

домляється думкам інших людей. Ми не ізольовані, ми в невідомому зв'язку з усіма людьми. І, безсумнівно, є істина в тім, що називають «душею юрби». Могутній потік симпатії або гніву, обурення або ентузіазму може викликати майже одностайну єдність. Це потік, що зносить усі греблі. Хіба не можна порівняти цю емоцію юрби з передачею думки в експерименті? Про це ж свідчать такі факти, коли беззавітний порив одного хороброго може повести військо. Цей могутній потік духу хоробрості й відваги, що виливається з одного полум'яного серця, захоплює сотні інших сердець, що прийняли його, як антена сприймає радіохвилі. Чим, як не могутньою духовною енергією назвати всеперемагаючу силу любові матері, жагуче почуття улюблених і навіть потік злої енергії злісного духу.

Доктор Н. Котик, що написав книгу «Еманація психофізичної енергії» (Вісбаден, 1908 р.), про встановлені ним факти передачі думок, пояснює їх у такий спосіб: «Думка є енергія, що випромінюється назовні. Вона має властивості фізичні й психічні, і її можна назвати психофізичною енергією. Ця енергія, що народилася в мозку, поширюється до кінцівок тіла. Вона погано передається повітрям, поширюється по металевих провідниках. Очевидно, вона не спеціально властива людській думці: можливо, що всі речі випромінюють якусь вібруючу енергію, тому що сенситивні суб'єкти не тільки сприймають те, про що думає експериментатор, але і вказують інертні речі, що не мислять» [71, С. 46].

Ученими вже встановлено, що вічної матерії немає, як і взагалі немає матерії, а є тільки енергія в її різних формах, конденсація якої і є формою матерії. Матерія являє стійку форму внутрішньоатомної енергії, а теплота, світло, електрика – нестійкі форми тієї ж енергії. Процес розпаду атомів, тобто розкладання матерії, зводиться до перекладу внутрішньоатомної енергії зі стану стійкої рівноваги в нестійку, що зветься електрикою, світлом, теплом і т. ін. Матерія, таким чином, постійно перетворюється в енергію.

Відомо, що при атомному розпаді вивільнюються форми енергії все більш і більш тонкі, які наближаються до чогось нематеріального. Що ж заважає нам, – питає Войно-Ясенецький, – зробити останній крок і визнати існування цілком нематеріальної духовної енергії і вважати її

первинною формою, родоначальницею і джерелом усіх форм фізичної енергії? Тільки апіорне заперечення Духу і світу духовного, заперечення завзяте й незрозуміле, тому що величезна кількість фактів імперативно змушують нас рахуватися з ними і визнати поряд з матеріальною природою, безмежний, набагато більш важливий світ духовний. В усіх текстах Святого Писання є цілком ясна думка про загальне одухотворення Духом Божим. Не можна говорити про «мертву природу». Немає границь між неорганічною, органічною й організованою природою. Такою є точка зору сучасної науки. Про це свідчить й усе, що створено природою.

Наука нашої цивілізації вже стоїть на порозі найбільших відкриттів в області вивчення мислячої матерії і матерії почуттів, що веде нас до самопізнання ще невикористаних можливостей. У даний час для цього є досить експериментальних і теоретичних підтверджень. Так, у результаті досліджень, проведених за участю доктора психологічних наук В.М. Пушкіна, доктора філософських наук М.К. Мамардашвілі, доктора біологічних наук О.П. Дуброва, отримані дані, що свідчать про неземне походження розуму і свідомості людини.

Людина – істота космічна. Належність до енергетичних планів підтверджується теоретичними і практичними науковими розробками другої половини ХХ століття. Учений Білоруської Академії наук О.І. Вейнік показав за допомогою математичних розрахунків, що Всесвіт має енергоінформаційну будову. Ряд учених так само підтвердили цей висновок. Так, доктор технічних наук Харківського державного технічного університету радіоелектроніки М.Д. Колпаков створив прилади, за допомогою яких практично встановив, що вакуум Космосу заповнений високоенергетичною інформаційною матерією, різною за якістю або частотою вібрацій, і їй відповідає природа людської думки – продукт мозкової діяльності. Одночасно в новій області медицини – психологічній медицині – практично підтверджено, що Космос і Людина побудовані ідентично.

Експерименти доктора медичних наук психотерапевта С. Грофа свідчать про необмежені можливості потенціалу людської психіки і меж нашого сприйняття. Почуття, пережиті в холотропних станах досліджува-

них людей, не обмежуються спогадами нашого нинішнього життя і фрейдівським індивідуальним несвідомим, а виходять далеко за межі життя у країні і навіть на Землі. Аналіз цих матеріалів дозволяє характеризувати явища загальної психології, психоенергетики і парапсихології як фундаментальні явища нового природознавства. У зв'язку з цими дослідженнями психіка людини як функція польових, резонансних, голографічних, енергоінформаційних й інших, невідомих ще можливостей живої матерії, одержує своє місце в нерозчленованій єдності з потойбічними світами. Це єдність психічної регуляції мікро- і макрокосму. С. Гроф, що зарекомендував себе одним з великих першовідкривачів у психології XX століття, ґрунтуючись на великій кількості клінічних даних і теоретичних розробках, запропонував блискучий синтез психології і релігії [21].

Аналіз і систематизація експериментів дали можливість чітко усвідомити: люди, що переживають холотропні стани, виявляють різні аспекти грандіозної картини одуховлення Всесвіту, що пронизаний вищим Космічним розумом, який можна порівняти з їх власною психікою і свідомістю. Ці прозріння продемонстрували дивну подібність з таким розумінням реальності, що протягом історії людства неодноразово, найчастіше зовсім незалежно, виникала в різних частинах світу. Коли це нове бачення космосу знайде завершеність, воно, безумовно, буде являти собою не повернення до донаукового розуміння реальності, а цілісний творчий синтез усього найкращого, узятим з минулого і сьогодення і зможе зробити глибокий вплив на наше життя. Таке усвідомлення й осмислення людиною свого місця і призначення в об'єктивному світі буде ґрунтуватись на розумінні того, що психіка як реальний прояв матерії, енергії й інформації виявиться могутнім способом пізнання в руках людини, яка володіє ним.

Дослідження паранормальних явищ висувають необхідність створення в системі фундаментальних наук спеціальних наукових напрямків, покликаних розкрити механізм інформаційних зв'язків у регуляції процесів життя і поведінки людини. Це комплексна проблема, що має глибокий зв'язок із фундаментальним механізмом живої природи. Необхідно також перебороти психологічні бар'єри, пов'язані з визнанням існування таких форм матерії, що невідомі сучасній науці. Хоча історії

науки відомо, що багато з єретичних поглядів сьогодні стають науковою нормою дня завтрашнього.

Отже, очікувані відкриття й дослідження в області мислячої матерії і матерії почуттів, а також продовження вивчення властивостей фізичної матерії кожної біологічно мислячої системи (БМС) неминуче приведе нас до пізнання невикористаних можливостей фізичної матерії кожного. Ці відкриття і дослідження в сукупності піднімуть нашу цивілізацію на новий ступінь розвитку й у перспективі стануть основою для програмування і створення людством Землі могутнього енергетичного заряду об'єднаної матерії думки всіх БМС нашої цивілізації. Усе це дасть життя новому простору, новим космічним тілам і планетарним системам, новій цивілізації – от головна мета прийдешнього творчого творіння. Для цього потрібне нове розуміння духовності й новий світогляд, основною задачею якого є формування нового суб'єкта творчості.

Проблемою свідомості на сучасному рівні займається дуже багато вчених. Фізична реальність свідомості вже не викликає сумніву. Учені йдуть далі, вони намагаються зрозуміти, як інформація надходить у наш мозок, що відбувається при цьому в мозку й у людському організмі, як виявляє себе наша свідомість. Свого часу В.В. Налимов обґрунтував дві форми надходження інформації в мозок, обумовлені рефлексивним і континуальним мисленням. У першому випадку людина одержує інформацію словами, думає словами, й іноді перетворює їх на образи. Такий спосіб передачі інформації (вербальний) має малу інформаційну ємність, вимагає активної участі мозкових структур у розшифруванні, переробленні, доповнення прийнятої інформації. Цей вид мислення не може існувати без мови. Незнання мови робить одержувану інформацію марною для створення образу.

При континуальній свідомості мислення здійснюється не словами, а образами. Таке мислення характеризується великим надходженням інформації в мозок на одиницю часу, його навіть не можна порівнювати з вербальним мисленням. Образним мисленням користуються і люди, і тварини. З розвитком вербального, логічного мислення воно стало для людини основним, дозволяє розвиватися абстрактному мисленню і дає деякі переваги у спілкуванні. За емоції й образне мислення відповідає

права півкуля головного мозку. Логічне й абстрактне мислення знаходяться під контролем лівої півкулі, що стала для людини ведучою. Права півкуля спочатку в чоловіків, а потім усе частіше й у жінок виявлялася в підлеглому стані. Ми стали менше жити емоціями й більше логікою.

Повною мірою здатністю до образного мислення володіли представники давніх цивілізацій. Аналіз опису життя атлантів, виконаний доктором медичних наук Є.М. Каструбіним, дозволяє зробити висновок про те, що вони представляли «правопівкульну цивілізацію», де інтуїція була способом пізнання. Їхнє спілкування відбувалося шляхом передачі образів, мова була відсутньою. Їхній мозок міг створювати особливі резонансні ефекти з тонко матеріальним світом, джерелом творчої енергії. За допомогою невідомої нам психічної енергії вони могли створювати матеріальні цінності. «Зараз уже не викликає сумніву, що багато представників цивілізацій, які зникли, могли користуватися можливостями Єдиного Інформаційного поля, а їхній мозок містив різні програми дистанційної взаємодії з єдиною інформаційною семантичною свідомістю» [71, с. 8]. Попередня нам цивілізація лишилася можливостей атлантів, але змогла вижити завдяки появі мови і свідомості. Це був компенсаційний подарунок природи, що забезпечує виживання людства.

У зв'язку з цим становить певний інтерес інтерв'ю відомого вченого Ю.О. Фоміна. На питання журналіста: «Як ви уявляєте надлюдину ХХІ століття?», учений відповів так: «Проблема полягає в одержанні людиною інформації. При вербальних взаєминах ми можемо сприймати лише до 500 біт інформації за секунду. Буква російського алфавіту дорівнює 5 бітам, а мозок сприймає 4 млрд біт за секунду. Раніше люди могли спілкуватися один з одним на почуттєвому рівні, але потім огрубіли й цілком перейшли на вербальні відносини. Дотепер деякі племена, що знаходяться на первісному ступені розвитку, багато що сприймають на рівні почуттів, інтуїції. Гарна мати, незважаючи ні на що, відчує, що дитина в біді, навіть якщо вона далеко від неї» [71, с. 7].

Доктор фізико-математичних наук Л.В. Петрова, яка довгий час займається дослідженнями психофізики, говорить про могутній вплив психічної енергії на фізичні процеси, на долю окремої людини. Вона

вважає, що за допомогою торсійних полів можна пояснити будь-яку проблему, пов'язану з психічною енергією, що досліджується, як реально існуюче енергетичне поле. Обмін словом, думкою – це обмін могутнім зарядом енергії. Наші думки і почуття – це торсіони, оскільки матерія думок і почуттів є елементом торсійних полів.

Наука вважає думку матеріальною часткою, хоча ще не створені технічні засоби, що дозволяли б вловити думку у вигляді якоїсь дуже тонкої, надчастотної електромагнітної хвилі. Немає приладів, що вловлюють і розшифровують думки. Генетик М.П. Дубинін стверджує, що пояснення психічних явищ не може спиратися на функціонування нейронів мозку. Енергія та вібрації думки занадто тонкі і швидкі, здатні занадто легко проникати через речовини й тіла, щоб прилади могли їх зафіксувати. І все-таки вчені стверджують: думка може передаватися від однієї людини до іншої, подібно радіохвилям, що йдуть від однієї станції до іншої.

Експерименти з людьми, проведені під керуванням і контролем протягом життя двох поколінь, були підкріплені незвичайними демонстраціями дослідів Кліва Бакстера з рослинами. Вони довели, що уявна енергія легко проходить через бар'єри (товсті щити зі свинцю, бетону і т. ін.), що затримують всі інші відомі форми випромінюваної енергії. Але найразючіша властивість думки – це та страшна сила творення і руйнування, якими вона володіє. Адже думка формує інформаційний зміст аналітичного розуму. Невловимий світ думки контролює й керує відчутним фізичним світом.

Як вважає професор Е.Р. Мулдашев, фундаментальними категоріями Тонкого Світу, що лежать в основі його розвитку й еволюції, є Добро і Зло. Якщо в основі земного життя лежать збереження і спадкування інформації через генний апарат, то в основі польової космічної форми лежать збереження та передача інформації в торсійних полях Тонкого світу, а прогрес цієї життєвої форми здійснюється за рахунок єдності і боротьби Добра і Зла (позитивної і негативної психічної енергії).

Учені вважають, що сьогодні, на жаль, людство Землі випромінює негативний інформаційно-енергетичний потік, що досягає інформаційного шару планети, спотворюючи інформацію й порушуючи хід планетарних процесів.

тарних процесів . Для запобігання катастрофи не потрібно винаходити якісь засоби. Вони є і дані людям як інструкція до існування: це – Біблія і, зокрема, біблійські заповіді. Ми завжди повинні пам'ятати, що тільки добрі справи, думки, слова, вчинки сприяють закручуванню торсійних полів у позитивному напрямку. Особливо високочастотними й інформаційноємними ці поля стають тоді, коли відбуваються шляхетні вчинки, виявляються жаль, милосердя, великодушність, коли вимовляються слова молитви і щирої любові.

Питання для самоконтролю та перевірки

1. Розкрийте роль світорозуміння людини у підвищенні активності індивіда.
2. Як ви розумієте основи наукового світогляду?
3. Якими є основні відмінності між матеріалістичним й ідеалістичним світоглядом?
4. Який внесок зробила теоретична фізика у сучасний світогляд?
5. Що являє собою сучасна фізична парадигма про єдине поле Свідомості?
6. Якими є сучасні уявлення вчених про свідомість?

ТЕМА 7. САМОСВІДОМІСТЬ ЯК ОСНОВА РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

1. *Самосвідомість: її значущість та вивчення.*
2. *Структура самосвідомості.*

7.1. Самосвідомість: її значущість та вивчення

Відомо, що людина стала людиною тоді, коли у неї вперше сформувалось розуміння свого *Я*. Цей процес був пов'язаний із розвитком свідомості, тобто здатністю людини ідеально відображати оточуючу дійсність. Свідомість активно й вибірково фіксує в ідеальних образах ті чи інші речі, процеси, явища. Спочатку спрямована зовні, вона дозволяє пізнавати зовнішній світ, впливати на нього, а потім і перетворювати. Для цього свідомість має розвивати такі функції, як програмування діяльності, вироблення рішень, їх реалізацію з урахуванням зовнішніх умов, контроль процесів реалізації і корекцію діяльності у випадку, коли її фактичні результати суттєво відрізняються від бажаних.

Свідомість, пізнаючи зовнішній світ, робить більш гнучкою, доцільною і продуктивною діяльність людини, у той час як самосвідомість, спрямована усередину фізичної і психічної суті людини, прагне підвищити ефективність і надійність людини як системи, яка діє у предметному світі. У процесі взаємодії з оточуючим середовищем та соціумом людина неминуче повинна була виокремити і себе як об'єкт, що реально існує у часі і просторі. Це обумовлено особливістю свідомості: залишаючись спрямованою, головним чином, зовні на той чи інший об'єкт, вона поступово почала висвітлювати і внутрішню суть самої себе як суб'єкта. Так сформувалась друга складова свідомості – самосвідомість, яка отримала надалі назву *Я*. Відомий фізіолог І.М. Сеченов вважав, що свідомість виникла одразу у двох іпостасях: предметної свідомості і самосвідомості. Результатом діяльності свідомості є знання про світ, а самосвідомості – знання про самого себе і свої можливості.

Самосвідомість – важлива ланка особистості. Її визначають як свідоме когнітивне сприйняття, оцінення індивідом самого себе, думки

про себе. Самосвідомість належить цілісному суб'єкту і служить йому для організації його власної діяльності, його взаємовідношень. Вона формується у процесі повсякденного спілкування особистості з іншими людьми, крізь пізнання яких вона доходить до пізнання і усвідомлення самої себе. Це є усвідомленням нею своєї ідентичності, певної сталості, цілісності у різних ситуаціях. Лише завдяки самосвідомості ми розуміємо невідповідність властивостей нашої особистості соціально-моральним вимогам, які до нас висувуються; ми усвідомлюємо також невідповідність наших фізичних і психічних можливостей нашим прагненням.

Внутрішній світ людини, її самосвідомість – одна з центральних проблем філософії, психології і педагогіки. Її значення обумовлено тим, що учення про самосвідомість складає методологічну основу вирішення не тільки багатьох найважливіших теоретичних питань, але і практичних завдань у зв'язку з формуванням життєвої позиції людини. Поведінка людини завжди поєднується з її уявленням про себе: якою вона є і якою б вона хотіла стати.

Проблему самосвідомості вивчали такі вчені, як Л.С. Виготський, Б.Г. Ананьєв, І.Д. Бех, А.А. Бодальов, О.М. Леонтьєв, А.В. Петровський, С.Л. Рубінштейн, І.С. Кон, В.А. Сластенін, А. Г. Спіркін, В.В. Столін та інші. У психології, зазвичай, під самосвідомістю розуміють переживання цілісності *Я* і його окремих індивідуальних рис. Це образ себе і відношення до себе, що нерозривно пов'язано з прагненням до самозміни, самовдосконалення. І.С. Кон пише, що сукупність психічних процесів, за допомогою яких індивід усвідомлює себе як суб'єкта діяльності, називають самосвідомістю [26].

Найбільш розробленою у вітчизняній психології є концепція самосвідомості, запропонована В.В. Століним. При цьому загальні уявлення про самопізнання і самовідношення спираються на ідеї О.М. Леонтьєва про діяльність, свідомість особистості, і, у першу чергу, на уявлення про особистісний смисл як одне з основних «утворюючих свідомість». За В.В. Століним, процес самосвідомості відбувається у вигляді переживання конфліктних смислів, у ході якого для особистості стає зрозумілим, що вона може подолати, що примушує її відступити і через які перешкоди особистість не може переступити, навіть під жорстким тиском обставин.

Вплив самосвідомості на психічні процеси і поведінку людини має всебічний, глобальний характер, що відзначено у ряді робіт. Для більш докладного аналізу В.В. Столін називає такі функції самосвідомості або основні напрямки її впливу на діяльність людини:

- мотивуюча функція або участь у цілеутворенні (у доборі цілей, відповідних *Я-концепцій*);
- накладання заборони на певні дії;
- детермінація відносин з оточуючими, вплив на розвиток тих або інших рис особистості і всієї її структури;
- здійснення функції самоконтролю у процесі здійснення різних діяльностей;
- функція залучення людини до життя інших людей і соціальних груп [67].

Удосконалення людини як системи, що самоорганізується і самопрограмується, можливо лише за однієї умови – обов'язкового розвитку самосвідомості. Це визначає інтерес до цієї проблеми з боку педагогічної науки, її взаємозв'язок із психологією. Для практичного виконання цього завдання необхідно його теоретичне осмислення, тобто необхідно розібратися, яким є педагогічний сенс цього поняття.

Пізнання себе починається з виокремлення зовнішніх, поверхових властивостей і є результатом порівняння, аналізу й узагальнення суттєвого. Але це не тільки знання, не тільки система набутих значень, понять, йому властивий внутрішній рух, що відображає рух самого реального життя суб'єкта, яке він опосередковує. Об'єктом є також властивості, особливості, дії або стани самого суб'єкта, у цьому випадку слід розрізняти знання про себе й усвідомлення свого *Я*. Це форма переживання людиною своєї особистості, в якій особистість відкривається сама собі. *Я* має декілька граней, кожна з яких є предметом інтересу тих або інших психологічних шкіл та напрямків [31].

Перша грань *Я* – це так зване тілесне або фізичне *Я*, переживання свого тіла як втілення *Я*, образ тіла, переживання фізичних дефектів, усвідомлення здоров'я або хвороби. У формі тілесного або фізичного *Я* ми відчуваємо не стільки особистість, скільки її матеріальний субстрат – тіло – через посередництво якого вона виявляє себе й інакше виявити

себе не може. Тіло робить дуже великий внесок у цілісне відчуття власного *Я* – про це всім відомо на власному досвіді.

Особливо велике значення тілесне *Я* набуває у підлітковому віці, коли власне *Я* починає виходити для людини на перший план, а інші сторони *Я* ще відстають у своєму розвитку. Роль тілесного *Я* можна проілюструвати відкритим на початку нашого століття ефектом компенсації і надкомпенсації органічних дефектів. Цей ефект виявляється в тому, що люди, які в дитинстві страждали або реальними фізичними дефектами, або тілесними вадами чисто психологічної властивості (малий на зріст), прикладають подвійні зусилля, щоби компенсувати цей дефект розвитком тих чи інших рис характеру, здібностей та умінь, і це часто не тільки їм удається, але й приводить до видатного розвитку тих чи інших здібностей.

Друга грань *Я* – це соціально-рольове *Я*, що виражається у відчутті себе носієм тих або інших соціальних ролей і функцій. Домінування соціально-рольового *Я* – характерна риса бюрократа всіх часів і народів, який вважає себе втіленням визначених посадових функцій і державних інтересів – і нічого, крім цього, його *Я* не вміщає. Тому марно апелювати до його людських якостей. Разом із тим у кожної людини *Я* неминуче включає у собі визначені соціально-рольові компоненти, оскільки соціальна ідентичність людини, визначення нею себе у термінах виконуваних нею функцій і ролей – достатньо важлива, хоч і не найголовніша характеристика особистості.

Третя грань *Я* – психологічне *Я*. Воно включає сприйняття власних рис, диспозицій, мотивів, потреб і здібностей і відповідає на питання «який *Я*». Психологічне *Я* складає основу того, що в психології називають образом *Я* або *Я-концепцією*, хоч тілесне і соціально-рольове *Я* теж до нього входять.

Четверта грань *Я* – це відчуття себе як джерела активності або, навпаки, пасивного об'єкта впливів, переживання своєї свободи або не-свободи, відповідальності або сторонності. Це те *Я*, яке є не уявленням про себе, а деякою первинною точкою відліку будь-яких уявлень про себе, те *Я*, яке є присутнім у формулах: «Мислю – значить існую», «на тому стою і не можу інакше». Його можна назвати екзистенціальним *Я*,

оскільки в ньому відображаються особистісні особливості не якихось конкретних особистісних структур, а загальних принципів відносин особистості з оточуючим її світом.

Нарешті, п'ята грань *Я* – це самовідношення або смисл *Я* [8].

Самовідношення може бути зрозумілим як таке, що знаходиться на поверхні свідомості, безпосереднє вираження особистісного смислу «*Я*» для самого суб'єкта. При тому специфіка його переживань похідна від реального буття суб'єкта, воно може розумітися як узагальнене одномірне утворення, що відображає більш або менш стійкий ступінь позитивного або негативного ставлення індивіда до самого себе. Резюмуючи точку зору багатьох авторів, Р. Бернс пише, що позитивна *Я-концепція* визначається трьома факторами: твердою переконаністю в імпонуванні іншим людям, упевненістю у здатності до того або іншого виду діяльності і почуттям власної значущості. Тут потенційно виокремлюються три характеристики самовідношення як елементів його будови.

Природа самовідношення як «особливої внутрішньої свідомості», що проходить за вертикаллю, не замикається внутрішнім простором особистості та її самосвідомості, а через мотиви зв'язується з реальною життєдіяльністю суб'єкта. Звідси витікає одна з основних функцій самовідношення – сигналізувати про смисл *Я* особистості. При тому смисл *Я* представлений суб'єкту не у вигляді деякого загального почуття схвалення або несхвалення, або такого, що володіє власною структурою і може бути описаний через змістовні емоційні виміри, які у різних пропорціях містяться у конкретних діях-установках.

Я-концепції та її підструктури містять стійкість і є комплексними мотивами і регуляторами поведінки. Поведінка людини зазнає змін залежно від чіткості або неясності образів, а також від актуалізованого в них змісту *Я-концепції*. Аналіз даних про умови чіткого усвідомлення особистістю себе допоможе відкрити нові грані процесу мотивації і регулювання адаптивних психічних процесів у проблемних ситуаціях [38].

Структура цих компонентів будується, по-перше, за ступенем чіткості усвідомлення, уявності того чи іншого в їх свідомості; по-друге, за ступенем їх важливості, суб'єктивної значущості; по-третє, за ступенем послідовності, логічної узгодженості один з одним, від чого залежить по-

слідовність, несуперечливість образу *Я* в цілому [26, с. 232–233].

Вимірювання, що характеризують окремі компоненти або образ *Я* в цілому, включають стійкість (стабільність або змінність уяви індивіда про себе і свої властивості), упевненість у собі (відчуття можливості досягти поставлених перед собою цілей), самоповагу (прийняття себе як особистості, визнання своєї соціальної і людської цінності), кристалізацію (легкість і трудність зміни індивідом уявлень про себе). Мотиви, емоційні імпульси, що спонукають людину діяти в ім'я своїх уявлень про себе, також різноманітні. Прагнення до позитивного *Я* – один з головних мотивів людської поведінки.

Психіка людини як центральні утворення її *Я* стежить за тим, як функціонують адаптивні механізми, порівнює реальну поведінку із попереднім планом, з реальним процесом адаптації. Висновок про внутрішні властивості на підставі об'єктивних, поведінкових показників широко представлено у самосвідомості, особливо під час оцінювання здібностей компетентності та інших якостей, про які звичайно судять з поведінки або за її результатами.

Знання, уявлення про себе накопичуються уже в ранньому дитинстві, у неусвідомлених чуттєвих формах. Інша справа – самосвідомість, усвідомлення свого *Я*. Воно є результатом, продуктом становлення людини як особистості. Являю собою феноменологічне перетворення форм дійсних відносин особистості, у своїй опосередкованості воно виступає як їх причина і суб'єкт.

Науковцями ретельно простежено процес розвитку у дітей оцінювання інших людей і самого себе, в яких, перш за все, виокремлюються фізичні особливості, потім до них приєднуються особливості психологічні і моральні. Зміни, що йдуть паралельно, полягають у тому, що окремі оцінки поступаються місцем більш загальним характеристикам, які охоплюють людину в її цілісності і виділяють суттєві її риси.

Ми звикли думати, що людина представляє собою центр, у якому фокусуються зовнішні впливи і з якого розходяться лінії її зв'язків, її інтеракцій із зовнішнім світом, що цей центр, наділений свідомістю, і є її «я». Справа, проте, полягає зовсім не в тому. Різноманітні діяльності суб'єкта перетинаються між собою і зв'язуються у вузли об'єктивними,

супільними за своєю природою відносинами, в які він необхідно вступає. Ці вузли, їх ієрархії й утворюють той таємничий «центр особистості», який ми називаємо *Я*; інакше кажучи, центр цей знаходиться ні в індивіді, ні за поверхнею його шкіри, а у його бутті.

Різні шляхи розвитку особистості характеризуються різним ставленням особистості до власного життя, різною формою організації особистістю власного життя або життєвої позиції. Це ставлення чи позицію можна схарактеризувати двома параметрами: усвідомленістю й активністю. Усвідомленість характеризує ступінь виокремлення особистістю себе з потоку свого життя, усвідомлення незбігання свого *Я* та життєвого процесу, що об'єктивно розгортається; відсутність усвідомленості характеризує людей, для яких їх *Я* не відокремлено від того, що з ними відбувається. «Усвідомлення життя перетворює його в істинне буття. Відсутність усвідомлення залишає його всього лише існуванням» [26].

Активність життєвої позиції – це спроможність особистості управляти подіями свого життя, активно в них втручатися. Особистість із пасивною позицією не у змозі впливати на своє власне життя, вона пливе за течією, підкорюючись потоку подій. Дієва позиція характеризується усвідомленням й активністю, така людина усвідомлює течію свого життя, спроможна стати відносно нього в активну позицію й управляти ним. Вона відповідає автономному типу особистісного розвитку.

Імпульсивна позиція характеризується активністю і відсутністю усвідомленості, така людина прагне управляти своїм життям, не маючи змоги його добре осмислити, управління нею своїм життям має характер хаотичних, імпульсивних рішень і змін, не пов'язаних єдиною логікою й життєвою ціллю. Вона відповідає імпульсивному типу розвитку.

Споглядальна позиція характеризується усвідомленням й відсутністю активності; усвідомлюючи події свого життя як дещо окреме від свого «*Я*», така людина, проте, не в змозі на них впливати з причини або переконаності у неможливості це зробити, або невротичної невпевненості у собі, своїх силах і можливостях, або того й іншого разом. Цю позицію можна співвіднести із симбіотичним типом особистісного розвитку.

Нарешті, страждальна позиція – це відсутність усвідомлення й активності у ставленні до свого життя, цілковито пасивне підкорення об-

ставинам, прийняття всього, що відбувається як неминучого і неконтрольованого. Вона відповідає конформному типу розвитку [26].

Всі ці особливості самовідношення, що накладають величезний відбиток на все життя людини, формуються батьківським вихованням. Позитивна самооцінка, що знаходиться в основі внутрішньої свободи, створюється любов'ю, а негативна самооцінка, що веде до несвободи, – нелюбов'ю. Цілісне, інтегроване самовідношення, що знаходиться в основі відповідальності, формується особистісно-пристрасним вихованням, а мозаїчне, суперечливе самовідношення, яке породжує несаможиттєвість, – безособово-формальним вихованням і т. ін.

Головна функція самовідношення в життєдіяльності здорової автономної особистості – це сигналізація про те, що в житті все у порядку або, навпаки, не все. Якщо моє самовідношення знаходиться не на належному рівні – це для мене сигнал про те, що треба щось змінювати – але не у самовідношенні, а у житті, у моїх відносинах зі світом. Самовідношення, таким чином, є механізмом зворотного зв'язку, воно не є або, у крайньому випадку, не повинно бути самоціллю або самоцінністю. Але у житті буває інакше. Головною метою для людини може стати збереження позитивної самооцінки або уникнення негативної будь-якою ціною. У цьому випадку самооцінка перестає відображати стан реальних життєвих процесів і закриває від людини світ, а часом викривлює його, якщо правдива картина світу загрожує її самоцінці. Активність людини у світі відбувається у цьому випадку лише засобом підтримки високої самооцінки.

Таким чином, основними функціями самосвідомості вважаються самопізнання самого себе за допомогою усвідомлення образу свого Я, розвиток і вдосконалення своєї особистості відповідно до соціально-моральних вимог суспільства, свідоме використання знань про механізми й закономірності психічної діяльності своєї особистості.

Образ Я – це відносно стійка, не завжди усвідомлювана, неповторна система уявлень індивіда про себе, що переживається, на основі якої він будує свою взаємодію з іншими. Образ Я тим самим вписується до структури особистості. Він виступає як установка у відношенні до себе самого і як наслідок соціальної взаємодії. Психологи фіксують у

людини не один образ її *Я*, а безліч *Я-образів*, що змінюють один одне, поперемінно то виступаючи на передній план самосвідомості, то як таких, що втрачають своє значення в даній ситуації соціальної взаємодії. *Я-образ* – не статичне, а динамічне утворення особистості індивіда.

Я-образ може переживатися як уявлення про себе на момент самого переживання, звичайно означуване в психології як реальне *Я*, але, ймовірно, правильніше було б його назвати тимчасовим, або поточним *Я* суб'єкта. Це, разом з тим, й ідеальне *Я* суб'єкта – то, яким він повинен, на його думку, стати, щоби відповідати внутрішнім критеріям успішності. Ідеальне *Я* виступає як необхідний орієнтир у самовихованні особистості. Виявляючи характер і дієвість цього орієнтира, педагог отримує можливість суттєво впливати на виховання.

Рівень або ступінь складності, інтегрованості та стійкості образу *Я* тісно пов'язаний із розвитком інтелекту. Цей процес добре простежується під час зростання і розвитку дитини, для якої єдиною усвідомлюваною реальністю є зовнішній світ. Рання молодість характеризується несподіваним відкриттям власного внутрішнього світу, у результаті чого фізичний, предметний світ стає лише однією з можливостей суб'єктивного досвіду; його центром зосередження є сама молода людина. *Я* проявляється як ланцюг безперервних протиставлень себе всьому, іншому не-*Я*.

7.2. Структура самосвідомості

Існують різні підходи до вивчення структури самосвідомості. Слід звернути увагу на ті з них, які більш повно описують суть самосвідомості і можуть бути використані як у педагогічній практиці, так і у професійній діяльності. Самосвідомість включає три тісно взаємопов'язані компоненти: самопізнання, самоконтроль, самовдосконалення.

Самопізнання – одне з найскладніших і найважливіших завдань, оскільки воно зумовлює саморозвиток і самовдосконалення. Пізнання себе – одне із найскладніших і найбільш суб'єктивно важливих завдань. Це спрямованість людини на пізнання своїх фізичних, духовних можливостей і якостей, свого місця серед інших людей. Виділяють три його аспекти. По-перше, це аналіз результатів власної діяльності, своєї пове-

дінки, спілкування і взаємовідносин з іншими людьми на основі існуючих норм. По-друге, це усвідомлене ставлення до себе інших людей. І, по-третє, самопізнання відбувається у самоспостереженні своїх станів, думок, аналізі мотивів вчинків.

Самопізнання складається із самоспостереження і самооцінки. Перша складова є спостереження за своїми діями, вчинками, почуттями, метод вивчення психічних процесів, властивостей і станів.

Самоспостереження також має два рівні. За допомогою першого, самопізнання відбувається зовні, людина з боку спостерігає за своєю практичною діяльністю, співвідносить її результати зі своїми цілями й установками, а також із суспільними інтересами і цілями. Друга спрямована усередину, у своє *Я*. Тут самоспостереження являє собою засіб пізнання людиною власної психіки, її індивідуальних особливостей, її готовності до вирішення завдань, що стоять перед нею.

Суттєвою характеристикою людської свідомості є здатність до рефлексії. Рефлексія (лат. *ref-lexio* звертання назад) – процес самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних актів і станів шляхом спостереження.

Рефлексія – це властивість відображати свої власні стани, відносини, переживання, що допомагає не тільки усвідомити, але, за необхідності, перебудувати їх, тобто управляти особистісними цінностями. Відрефлексувати – це означає пережити, пропустити через свій внутрішній світ, оцінити. Це роздуми особистості про саму себе, безпосередній самоконтроль своєї поведінки в актуальній ситуації, осмислення її елементів, аналіз того, що відбувається, здатність суб'єкта до співставлення своїх дій із ситуацією і їх координація відповідно до умов, які змінюються, і власного стану. Важливо відмітити, що рефлексія – це не просто усвідомлення того, що є в людині, а завжди одночасно і зміни самої людини, спроба вийти за межі рівня розвитку.

Традиційно у психології розрізняють декілька видів рефлексії:

1. *Ситуативна* рефлексія забезпечує безпосередній самоконтроль поведінки людини в актуальній ситуації, осмислення її елементів, аналіз того, що відбувається, здатність суб'єкта до співставлення своїх дій з ситуацією і їх координації відповідно до мінливих умов і власного стану.

2. *Ретроспективна* рефлексія виявляється у схильності до аналізу вже виконаної в минулому діяльності та подій, що сталися. У цьому випадку предмети рефлексії – передумови, мотиви і причини подій; зміст минулої поведінки, а також її результативні параметри і особливо допущені помилки. Ця рефлексія виражається, зокрема, в тому, як часто і наскільки тривало суб'єкт аналізує та оцінює події, що відбулися, чи схильний він взагалі аналізувати минуле і себе в ньому.

3. *Перспективна* рефлексія співвідноситься з функцією аналізу майбутньої діяльності, поведінки; плануванням як таким; прогнозуванням можливих фіналів та ін. Вона полягає у плануванні майбутньої поведінки, оціненні її наслідків.

4. *Комунікативна* рефлексія, об'єктом якої є уявлення про внутрішній світ іншої людини і причини його поведінки. Тут рефлексія виступає механізмом пізнання іншої людини.

5. *Особистісна* рефлексія, об'єктом пізнання якої є сама пізнавальна особистість, її властивості та якості, поведінкові характеристики, система відносин до інших.

6. *Інтелектуальна* рефлексія, яка виявляється в ході вирішення різного роду завдань, у здатності аналізувати різні способи вирішення, знаходити більш раціональні, неодноразово повертатися до умов завдання [55].

За результатами досліджень у галузі вікової та педагогічної психології інтелектуальний аспект рефлексії є новоутворенням, яке виникає ще у молодшому шкільному віці й продовжує розвиватися в цьому напрямку упродовж усього життя. Особливо важливого значення набуває подальший розвиток цього новоутворення у період підготовки особистості до професійної діяльності як активного початку суб'єкта діяльності, усвідомлення ним своїх психічних властивостей. На тому, що саме інтелектуальна рефлексія є провідною у забезпеченні розвитку самосвідомості взагалі й професійної самосвідомості, зокрема, наголошують багато дослідників (Л.С. Виготський, В.М. Дружинін, В.В. Зубченко, А.В. Карпов, Г.С. Костюк, С.І. Мельников, Є.Є. Симанюк, М.О. Сурина, В.М. Цимбал, В.І. Чигриков, О.Ю. Шавріна, В.І. Шахов та ін.).

Самопізнання характеризується принциповою незавершеністю.

Це обумовлено тим, що реальне життя завжди випереджає процес її усвідомлення. Повне самопізнання неможливо, головне – прагнення до адекватного самопізнання для використання сильних сторін своєї особистості і корекції тих якостей, які є перешкодою в досягненні успіху у спілкуванні та діяльності [30].

Самопізнання виступає як основа самооцінки. *Самооцінка – оцінювання особистістю самої себе, своїх можливостей, якостей і місця серед інших людей.* Вона є результатом, перш за все, розумових операцій – аналізу, порівняння, синтезу. Це судження людини про ступінь наявності у неї тих чи інших якостей, властивостей відносно них до визначених еталонів, зразків. За допомогою самооцінки відбувається регуляція поведінки особистості. Це найбільш суттєва і найбільш вивчена у психології сторона самосвідомості особистості. Психологія має ряд експериментальних методів виявлення самооцінки людини, її кількісної та якісної характеристик.

Самооцінюванню відводиться провідна роль у цілях дослідження проблем самосвідомості. З ним пов'язуються оцінні функції самопізнання, що вбирають у себе емоційно-ціннісне ставлення особистості до себе, специфіку розуміння нею самої себе. Б. Г. Ананьєв висловив думку, що самооцінювання є найбільш складним і багатограним компонентом самосвідомості, складним процесом опосередкованого пізнання себе, розгорнутим у часі, пов'язаним із рухом від поодиноких, ситуативних образів через інтеграцію подібних ситуативних образів у цілісне утворення – поняття власного *Я*, безпосереднім виразом оцінки інших осіб, що беруть участь у розвитку особистості [6].

Самооцінка є стрижнем цього процесу, показником індивідуального рівня його розвитку, його особистісним аспектом, органічно включеним до процесу самопізнання. Постійно прислухаючись до голосу свого *Я*, людина звіряє хід своїх думок із внутрішніми і зовнішніми ситуативними і життєвими орієнтирами. Той факт, що самооцінка є результатом, далеко не завжди чітко усвідомлюваним особистістю, свого роду проекцією реального *Я* на *Я* ідеальне, дозволяє зрозуміти складний характер самооцінки, виявити, що самооцінювання самого себе здійснюється не безпосередньо, а за допомогою еталону, який складе-

ний із ціннісних орієнтації, ідеалів особистості.

Самооцінка може бути адекватною або неадекватною. Неадекватність виявляється у завищенні або заниженні рівня відносно еталону, з яким особистість себе порівнює. Люди з адекватною або високою самооцінкою успішно вирішують завдання, що встають перед ними, оскільки відчують упевненість у власних силах. При цьому суб'єкт реально зіставляє свої можливості і здібності, достатньо критично ставиться до себе, ставить перед собою реальні завдання, вміє прогнозувати адекватне відношення оточуючих до результатів своєї діяльності. Іншими словами, адекватна самооцінка є підсумком постійного пошуку реальної міри, тобто без надвеликої переоцінки, але й без зайвої критичності до своєї загальної поведінки, діяльності, переживань [25].

Але самооцінка може бути й неоптимальною – надмірно завищеною або занадто зниженою. При завищеній самооцінці у людини виникає неправильна уява про себе, ідеалізований образ своєї особистості. Вона переоцінює свої можливості, ігнорує невдачі. У таких випадках людина йде на ігнорування невдач заради збереження звичної високої оцінки самої себе, своїх вчинків і справ. Відбувається гостре емоційне «відштовхування» всього, що порушує уявлення про себе. Людина із завищеною самооцінкою не бажає визнавати, що невдачі – це наслідок власних помилок, ліні, браку знань, здібностей або неправильної поведінки.

Знижена самооцінка призводить до невпевненості у собі, страху і відсутності прагнень, неможливості реалізувати свої здібності. Такі люди не ставлять перед собою важко досяжних цілей, обмежуються вирішенням буденних завдань, дуже критичні до себе. При зниженій самооцінці у людини існує комплекс неповноцінності, вона несмілива, пасивна, відрізняється надмірною вимогливістю до себе і ще більшою вимогливістю до інших.

Стосовно проблеми самооцінки професіонала М.В. Канівець [39] вказує, що адекватна самооцінка визначає міру розбіжності між рівнем його домагань і реальним рівнем здійснення діяльності, точністю постановки цілей, адекватною емоційною реакцією на різний результат діяльності. Завищена самооцінка сприяє постановці цілей, не відповідних можливостям професіонала: він орієнтований на успіх, нехтує необхід-

ною інформацією, не розвиває великих зусиль для досягнення своїх цілей. Занижена самооцінка призводить до пасивності, боязні відповідальності, до схильності професіонала ставити легкі цілі і завдання, до очікування неуспіху.

Самооцінка дозволяє правильно оцінити свій духовний і фізичний стан, свої відносини із зовнішнім світом та іншими людьми. Вона сприяє усвідомленню своїх сильних і слабких сторін, стимулює творче зростання. Самооцінка суб'єктивна і не може служити достатньою підставою для самокерованої поведінки. Як відзначає А.Г. Спіркін, самооцінка є неодмінною умовою реалізації двох важливих етапів самокерованої поведінки – самоконтролю і самовдосконалення [67].

Самоконтроль є однією з найважливіших умов усвідомленої діяльності людини і одним із важливих компонентів процесів саморегулювання її життєдіяльності. Питання форм та методів навчання контролю і самоконтролю широко висвітлені в роботах А.М. Алексюка, В.М. Бочарнікової, В.М. Вергасова, В.О. Крутецького О.С. Лінди та ін. На їх думку, самоконтроль – це свідоме оцінення і регулювання людиною власної діяльності і поведінки, своїх дій і вчинків, руху з точки зору їх відповідності попереднім намірам, поставленим цілям, правилам або вимогам суспільства. Він дає можливість людині не тільки керувати своєю діяльністю та поведінкою, але і коригувати їх, контролювати здійснення наміченого плану, утримуватись від небажаних дій.

Самоконтроль відіграє також велику роль у навчально-пізнавальному процесі. Вчені С.І. Архангельський, Ю.К. Бабанський, М.А. Данілов, Ю.С. Матвієнко, В.Є. Михайличенко та інші довели, що розвинений самоконтроль не лише покращує результати пізнавальної діяльності, але й сприяє підвищенню її активності. Узагальнюючи дослідження вчених з цієї проблеми, можемо виділити такі основні структурні елементи самоконтролю: самоперевірка – перевірка результату, який досягнуто; самооцінювання – оцінювання особистістю самої себе, своїх можливостей; самоаналіз – аналіз власної поведінки, окремих вчинків, цілей, емоційних реакцій, переживань, і, нарешті, – якостей своєї особистості, мотивів своєї поведінки. Це можна розглядати як рефлексивний компонент у структурі самоконтролю. Його функцією є са-

моуправління людиною своєю діяльністю і практичні дії з порівняння, самооцінення, коригування, удосконалення роботи.

Самоконтроль – усвідомлена регуляція людиною своєї поведінки й діяльності для забезпечення відповідності їх результатів поставленим цілям, вимогам, нормам, правилам і т. ін. Ступінь формування самоконтролю, управління самою собою у кожної людини неоднаковий у різні вікові періоди життя, як і у різних людей, оскільки індивідуальні здібності до самопізнання і самооцінення надзвичайно розрізняються. Формування здібності до самоконтролю вимагає наявності вольового початку в поведінкових актах людини [38].

Воля – це особлива форма активності особистості, особливий вид свідомої організації і саморегуляції діяльності. Специфіка волі полягає у свідомому подоланні людиною труднощів і перешкод на шляху до поставленої мети. У результаті вольового зусилля вдається загальмувати дії одних і підсилити дії інших мотивів. Вольова особистість не тільки свідомо ставить цілі і діє, але й мобілізує свої зусилля для досягнення результату.

Ще Аристотель приписував волі спонукання, обумовлене не тільки прагненням, але й протиріччям йому, тобто гальмуванням бажаної дії, якщо розміркування підказує його уникати. Пізніше близькі до цього думки виражали Р. Декарт, Т. Рибо, І.М. Сеченов. Функція волі, на думку Р. Декарта, – це використання розуму для гальмування рухів, що підкоряються пристрастям, якими наділено тіло. А Т. Рибо стверджував, що воля полягає не тільки у спонуканні, а й у гальмуванні, через необхідність постійно вирішувати конфлікт між свідомим вибором і природним прагненням. Нарешті, І.М. Сеченов, завдяки відкритому ним центральному гальмуванню, підвів природно наукову основу під поняття волі. Він, як уже відзначалось, довів можливість гальмуючого впливу нервових центрів на рухову активність, що послугувало основою нейрофізіологічного пояснення навмисної затримки того або іншого акту. Всупереч уявленням про гальмування як виснаженості (утомленості, втраті дієздатності) нервової системи І.М. Сеченов розглядав його як неодмінний факт активної взаємодії із середовищем, спосіб психічної саморегуляції. При тому, признаючи за всіма розумовими й моральними

виявами важливість у справі спонукання до дії, роль спрямовуючого початку він приписував волі.

Проте, постійної напруги волі і розуму або свідомих форм психіки зазвичай не відбувається, тому що багато елементарних форм поведінки і думок прищеплюються людині у процесі виховання і перетворюються на так звані психічні навички або стереотипи, що виконуються несвідомо, автоматично. Саме так формується звичний образ думок, образ психічного реагування і стиль поведінки. Самоконтроль є важливим засобом розумового й морального самовдосконалення особистості.

Самовдосконалення особистості пов'язано з удосконаленням психіки. Відомо, що самовиховання людини тісно пов'язано з процесом самопрограмування, але не зводиться до нього. Останнє є початковим етапом будь-якого самовдосконалення і його основним методом. Яку б мету не ставила перед собою людина, успіх у її досягненні головним чином залежить від того, наскільки ефективно здійснюється її самопрограмування, тобто наскільки міцно сконструйована програма, що підтримується особистісними та соціальними потребами, якою мірою враховується вплив зовнішнього середовища. І.П. Павлов мав у своєму розпорядженні незаперечні наукові факти з області вищої нервової діяльності людини, щоб зробити такий висновок: «Людина є, звичайно, системою у високому ступені саморегульованою, такою, що сама себе підтримує, поновлює, спрямовує і навіть удосконалює» [44, с. 54].

Таким чином, загальну структуру самосвідомості схематично можна зобразити за допомогою схеми (рис. 7.1). Вона відображає основні складові феномену самосвідомості і їх взаємозв'язки.

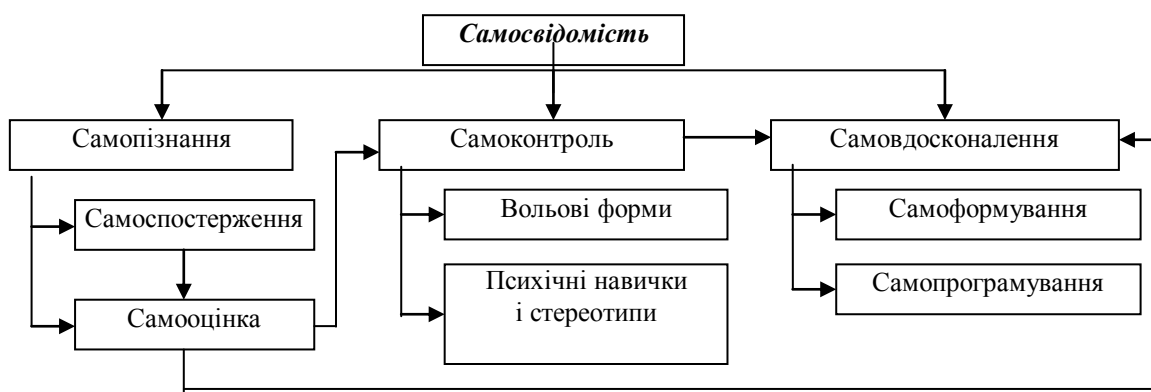

Рисунок 7.1 – Структура самосвідомості людини [40, с. 49]

Результати самопізнання досить багатогранні і є сплавом знань та емоційно-ціннісного ставлення до себе: почуттів ідентичності, самоприйняття, самоповаги, особистісної компетентності. Також результатом цього процесу є отримання особистістю інформації щодо наявності або рівнів розвитку професійних, особистісних здібностей та якостей, для того щоб надалі розвивати бажані з них або позбавитися тих, які перешкоджають подальшому розвитку і вихованню.

Загальновідомо, що процес виховання багатогранний. У ньому формуються потреби й відносини особистості, її бажання, інтереси, прагнення, ідеали, світогляд і переконання. Виховання є вищим прийомом формування психіки. Цей процес ефективний у тому випадку, коли викликає необхідність до самовиховання й постійного самовдосконалення. «Виховання, що спонукає до самовиховання, – писав свого часу В.О. Сухомлинський, – це і є, я в цьому глибоко переконаний, сьогодення виховання. Вчити самовихованню набагато важче, ніж організувати недільний відпочинок» [68]. Історія багата прикладами того, як виховання переростало у процес самовиховання, обумовлене чітким усвідомленням самого себе і своєї життєвої програми.

Питання для самоконтролю і перевірки

1. Як формується самосвідомість?
2. Від яких чинників залежить рівень самосвідомості?
3. З чого складається самопізнання людини?
4. Як протікає процес самоспостереження людини?
5. Що являє собою самооцінка?
6. Чим відрізняється адекватна самооцінка від неадекватної?
7. Як здійснюється самоконтроль?

Список літератури

1. Абульханова-Славская А.М. Представление личности об отношении к ней значимых других / А.М. Абульханова-Славская, В.Д. Гордиенко // Психологический журнал. – 2001. – № 5. – С. 44.
2. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии / А. Адлер – М., 1995. – С. 41.
3. Акимов А.Е. Сознание. Физика торсионных полей и торсионные технологии / А.Е. Акимов, Г.И. Шипов // Сознание и физическая реальность. – 1996. – Т.1, № 1 – 2. – С. 66–72.
4. Акимов А.Е. Физика признаёт Сверхразум / А.Е. Акимов // Чудеса и приключения. – 1996. – № 5. – С. 24–27.
5. Алексеева Л.Ф. Психология активности личности / А.Е. Алексеева. – Новосибирск, 1996.
6. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания / Б.Г. Ананьев. – СПб. : Питер, 2001. – 288 с.
7. Анисимова О. М. Самооценка в структуре личности студента / О.М. Анисимова : автореф. дис. канд. психол. наук. – Л., 1984. – 21 с.
8. Берн Э. Трансактный анализ и психотерапия / Э. Берн – СПб., 1992. – С. 36–38.
9. Бернштейн Н.А. Физиология движения / Н.А. Бернштейн Г.П. Конради, А.Д. Слоним, В.С. Фарфель // Физиология труда. – М., 1934.
10. Бернштейн Н.А. О построении движений / Н.А. Бернштейн – М., 1947.
11. Бех І.Д. Категорія ставлення в контексті розвитку образу «Я» особистості / І.Д. Бех // Педагогіка і психологія. – М., 1997. – №3. – С. 9–21.
12. Бехтерев В.М. Избранные работы по социальной психологии. / В.М. Бехтерев. – М. : Наука, 1994.
13. Блонский П.П. Психологические очерки / П.П. Блонский. – М., 1927.
14. Вернадский В.И. О науке. Научное знание. Научное творчество / В.И.Вернадский // Научная мысль, Т. 1. – Дубна, 1997.
15. Войно-Ясенецкий В.Ф. О духе, душе и теле / В.Ф. Войно-

Ясенецкий. – Сыктывкар, 1993.

16. Выготский Л.С. Мышление и речь. Психологические исследования / Л.С. Выготский. – М. : Лабиринт, 1996. – С. 113.

17. Гальперин П.Я. Развитие исследований по формированию умственных действий / П.Я. Гальперин // Психологическая наука в СССР. – М., 1959. – Т.1. – С. 441–469.

18. Гегель Г.В. Работы разных лет / Г.В. Гегель. – М., 1971. – Т. 2. – С. 26.

19. Грень Л.М. Роль самооцінки у формуванні професійної самосвідомості студентів / Л.М. Грень // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців : методологія, теорія, досвід, проблеми : тези доповідей. – Київ, Вінниця. – 2008. – Вип. 19. – С. 281–285.

20. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник / С.У. Гончаренко. – Київ : Либідь, 1997. – 376 с.

21. Гроф С. Путешествия в поисках себя / С. Гроф. – М., 2001. – 230 с.

22. Джеймс У. Существует ли сознание? / У. Джеймс // Новые идеи в философии. – М., 1910. – Гл. 4.

23. Декарт Р. Размышления о первоначальной философии / Р. Декарт ; пер. с лат. – СПб. : «Абрис-книга», 1995. – С. 49.

24. Ильенков Э.В. Идеальное / Э.В. Ильенков // Философская энциклопедия. – М., 1962. – Т.2.

25. Канівець М.В. Формування впевненості в собі у студентів вищих технічних навчальних закладів / М.В. Канівець // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах : зб. наук. пр. – Запоріжжя, 2011. – Вип. 17 (70). – С. 277–283.

26. Кон И.С. В поисках себя: Личность и её самосознание / И.С. Кон. – М. : Политиздат, 1984. – 335 с.

27. Курпатов А.В. Развитие личности (психология и психотерапия) / А.В. Курпатов, А.Н. Алехин. – СПб. : ИД «Нева», 2006.

28. Ланге Н.Н. Психологические исследования / Н.Н. Ланге. – Одесса, 1893.

29. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леон-

тьев. – 2-е изд. – М., 1977. – 225 с.

30. Леонтьев А.Н. Философия психологии : из научного наследия / А.Н. Леонтьев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1994. – С. 194, 196.

31. Леонтьев Д.А. Очерк психологии личности / Д.А. Леонтьев. М. : Смысл, 1993. – 43 с.

32. Липпс Г. Пути психологии / Г. Липпс // Доклад на V Международном психологическом конгрессе, 1905.

33. Маркс К. и Энгельс Ф. / К. Маркс и Ф. Энгельс – Соч., т. 3.

34. Маркс К. и Энгельс Ф./ К. Маркс и Ф. Энгельс – Соч., т. 23.

35. Маркс К. и Энгельс Ф./ К. Маркс и Ф. Энгельс – Соч.; т. 46, ч. I. – С. 505.

36. Маслоу А. Самоактуализация личности. Психология личности. Тексты / А. Маслоу. – М., 2002.

37. Матвієнко Ю.С. Самоконтроль як складова розвитку особистості студента / Ю. С. Матвієнко // Вісник НТУ «Київський політехнічний інститут». – Київ, 2007. – № 3, Ч. 1.4.

38. Михайличенко В.Є. Самосвідомість як основа саморозвитку особистості студента / В.Є. Михайличенко, М.В. Канівець // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах : зб. наук. пр. – Запоріжжя, 2011. – Вип. 15 (68). – С. 339–346.

39. Михайличенко В.Е. Психолого-педагогические аспекты развития личности / В.Е. Михайличенко, Л.Н. Грень // Теорія і практика управління соціальними системами. – 2014. – № 1. – С. 92–99.

40. Михайличенко В.Е. Психология развития личности / В.Е. Михайличенко. – Харків : Стиллиздат, 2015. – 378 с.

41. Науменко Г.М. Тайны сознания. Путь к здоровью / Г.М. Науменко. – М., 2002.

42. Мозг и разум / ред. Д.И. Дубровский. – М., 1994.

43. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла / Ф. Ницше. – М. : Сирин, 1990. – Т. 1. – С. 426.

44. Павлов И.П. Полн. собр. соч. / И.П. Павлов. – М.-Л., 1951. – Т. III, кн.1.

45. Павлов И.П.. Павловские клинические среды / И.П. Павлов. – М.-Л., 1954. – Т. 1.

46. Петровский А.В. Развитие личности и проблема ведущей деятельности / А.В. Петровский // Вопросы психологии. – 1984. – № 4. – С. 7–2.
47. Петровский В.А. Личность в психологии: парадигма субъективности / В.А. Петровский. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. – 512 с.
48. Платон. Собрание сочинений : в 4-х т. Т. 2 / Платон. – М., 1991. – С. 260.
49. Пиаже Ж. Роль действия в формировании мышления / Ж. Пиаже // Вопросы психологии. – 1965. – Гл. 6. – С. 33.
50. Пиаже Ж. Избранные психологические труды / Ж. Пиаже. – М., 1969.
51. Плыкин В.Д. В начале было слово... или след на воде / В.Д. Плыкин. – Ижевск, 1995. – 41 с.
52. Психология самосознания. – Самара : Изд-во «Бахрах-М», 2003. – 672 с.
53. Психология и педагогика : учеб пособ. / под ред. А.А. Бодалева, В.И. Жукова, Л.Г. Лаптева, В.А. Сластенина. – М. : Изд-во Института психотерапии, 2002. – 585 с.
54. Психология : словарь / под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
55. Рефлексия в структуре метакогнитивной организации субъекта // Рефлексивные процессы и управление. 2004. – № 1, Т. 4. – С. 99–109.
56. Рогов Е.И. Выбор профессии : становление профессионала / Е.И. Рогов. – М. : ВЛАДОС – ПРЕСС, 2003. – 336 с.
57. Роджерс К. О групповой психотерапии / К. Роджерс. – М., 1993.
58. Роджерс К.Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К.Р. Роджерс. – М. : Прогресс, 1994. – С. 58.
59. Романовский А.Г. Философия достижения успеха / А.Г. Романовский, В.Е. Михайличенко. – Харьков : НТУ «ХПИ», 2003.
60. Романовский А.Г. Педагогика успеха / А.Г. Романовский, В.Е. Михайличенко, Л.Н. Грень. – Харьков : НТУ «ХПИ». – 2012. – 371 с.
61. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание / С.Л. Рубинштейн. – М., 1957. – С. 226.

62. Рубинштейн С.Л. Принципы и пути развития психологии / С.Л. Рубинштейн. – М., 1959. – С. 40.
63. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2000. – 712 с.
64. Сеченов И.М. Избранные произведения / И.М. Сеченов. – т. I, С. 209.
65. Спиноза Б. Избранные произведения : в 2-х т/ Б. Спиноза. – М., 1957. – Т. 1, С. 344.
66. Спиркин А.Г. Сознание и самосознание / А.Г. Спиркин. – М., 1972. – 478 с.
67. Столин В.В. Самосознание личности / В.В. Столин. – М., 1983. – 350 с.
68. Сухомлинський В.О. Інтерес до учіння – важливий стимул навчальної діяльності учнів. Вибрані твори у 5 т. Т.5 / В.О. Сухомлинський. – Київ : Рад. школа, 1976. – 646 с.
69. Сэв Л. Марксизм и теория личности / Л. Сэв. – М., 1972. – С. 413.
70. Тейяр де Шарден П.Т. Феномен человека / П.Т. Тейяр де Шарден. – М., 1987.
71. Тихоплав В.Ю. Физика веры / В.Ю. Тихоплав, Т.С. Тихоплав. – СПб., 2002.
72. Фомин Ю.А. Что век грядущий нам готовит? / Ю.А. Фомин // Терминатор. – 1997. – № 7–8. – С. 6–7.
73. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М. : Прогресс, 1990. – С. 151.
74. Фрейд З. Введение в психоанализ : лекции / З. Фрейд. – М. : Наука, 1989. – С. 403.
75. Фрейдимен Д. Теория и практика личностно-ориентированной психологии / Д. Фрейдимен, Р. Фрейгер. – Т. 1. – М. : «Три Л», 1996.
76. Харитонов С.В. Проявление космического закона в психике человека / С.В. Харитонов. – СПб, 2000. – 60 с.
77. Хохель С. Ступени сознания / С. Хохель. – София, 2002. – 320 с.
78. Чижевский А.Л. Космический пульс жизни Земля в объятиях Солнца. Гелиотараксия / А.Л. Чижевский. – М., 1995.

79. Шостром Э. Анти-Карнеги, или Человек-манипулятор / Э. Шостром. – М., 1994. – С. 11.
80. Эйнштейн А. Собрание научных трудов / А. Эйнштейн – М., 1966. – Т. 2. – С. 120.
81. Юм Д. Трактат о человеческой природе. Книга первая. Книга вторая. / Д. Юм – М. : «Канон», 1995.
82. Юнг К.Г. Психологические типы / К.Г. Юнг. – М., 1995. – С. 30.
83. Юнг К.Г. Аналитическая психология / К.Г. Юнг. – СПб., 1994. – С. 12.
84. Яницкий И.Н. Физика и религия / И.Н. Яницкий. – М., 1995.
85. Barnes H. Outstanding contributions to Antropology / H. Barnes // Culture, Culturologie and Cultural evolution. – New York, 1960.
86. Ysenck H. The Structure of Personaliti / H. Ysenck. – London, 1960.
87. Ysenck A. What life should mean to you / A. Ysenck. – London, 1980
88. White L. The Science of Culture / L. White. – New York, 1949.

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Тема 1. Філософія психології (психософія).....	5
1.1. Що таке психософія?.....	5
1.2. Основні етапи розвитку філософії психології.....	8
Тема 2. Психологія пізнавальних процесів.....	26
2.1. Сприйняття як основна форма пізнання.....	26
2.2. Психічне відображення та його активність.....	30
2.3. Чуттєва тканина свідомості.....	33
Тема 3. Теорія свідомості.....	38
3.1. Аналіз основних напрямків вивчення свідомості.....	38
3.2. Структура свідомості.....	43
3.3. Генезис свідомості.....	50
Тема 4. Проблема діяльності у психології.....	56
4.1. Два підходи психологічної науки у вивченні діяльності.....	56
4.2. Категорії предметної діяльності.....	60
4.3. Співвідношення зовнішньої і внутрішньої діяльності.....	63
4.4. Загальна будова діяльності та її генезис.....	66
Тема 5. Особистість як предмет психологічного дослідження.....	73
5.1. Особистість як предмет психологічного дослідження.....	73
5.2. Структура особистості.....	83
5.3. Особистісний смисл як основний критерій внутрішнього світу людини.....	89
Тема 6. Світосприйняття як основа світорозуміння особистості.....	97
6.1. Сучасне світорозуміння як основа життєвої активності.....	97
6.2. Наукові основи свідомості.....	104
Тема 7. Самосвідомість як основа саморозвитку особистості.....	115
7.1. Самосвідомість: її значущість та вивчення.....	115
7.2. Структура самосвідомості.....	123
Список літератури.....	132

Навчальне видання

РОМАНОВСЬКИЙ Олександр Георгійович
МИХАЙЛИЧЕНКО Валентина Євдокимівна
ГРЕНЬ Лариса Миколаївна

ФІЛОСОФІЯ ПСИХОЛОГІЇ

Навчальний посібник
для студентів напряму підготовки «Психологія»

Відповідальний за випуск проф. О.В. Попова
Роботу до видання рекомендувала проф. О.А. Ігнатюк

Редактор О.І. Шпильова

План 2016 р., поз. 1

Підп. до друку 01.06.2016 р. Формат 60×84 1/16. Папір офісний
Riso-друк. Гарнітура Таймс. Ум. друк. арк. Наклад 50 прим.
Зам. № . Ціна договірна

Видавець і виготовлювач
ТОВ «Видавництво «Підручник НТУ «ХП»,
вул. Фрунзе, 21, м. Харків-2, 61002

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3656 від 24.12.2009 р.